

Filozofija kulture N. A. Berdjajeva

IVAN DEVČIĆ*

UDK 130.2
Berdjajev, N. A.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno:
7. siječnja 2010.

Sažetak: Autor pokušava »rekonstruirati« Berdjajevljevu filozofiju kulture i pokazati značenje njezinih temeljnih postavki. Pokazuje kako je fenomen kulture povezan s čovjekovom željom da stvaralaštvom transcendira ovaj »pali svijet«, zbog čega je kultura povezana s religijom, koja također želi čovjeka uzdići do drukčijeg svijeta. No čovjekova nastojanja da stvaralaštvom prevlada ovaj svijet ne postizu željeni rezultat, tj. ne donose realnu nego samo simboličnu preobrazbu. Budući da čovjek ne želi simbole nego stvarnost, ne simboličan nego stvaran život, pojavljuje se nezadovoljstvo kulturom i želja da ju se prevlada. Jedan od načina prevladavanja kulture jest »novo religiozno stvaralaštvo«, čije tragove Berdjajev vidi u svim sferama stvaralaštva. Ta religiozna volja za istinskim životom najdublji je uzrok suvremene krize kulture. Drugi je način prevladavanja kulture kao »carstva sredine« povezan s civilizacijom, koja praktičnom organizacijom želi realan život ostvariti u ovom svijetu. U tomu joj prvenstveno pomažu znanost i tehnika. Zbog toga Berdjajev u analizi civilizacije posebnu pozornost posvećuje pojavi i ulozi stroja. Ali Berdjajev ne ukazuje samo na bitne razlike između kulture i civilizacije nego i na njihovu »sudbinsku« povezanost jer jedna u drugoj živi. Isto tako ističe otuđenost čovjeka ne samo civilizacijom nego i kulturom.

Na tragu istaknutih shvaćanja kulture i civilizacije, Berdjajev daje niz zanimljivih zapažanja o pojedinim kulturama. U tom smislu egipatska je kultura u cjelini utemeljena na žudnji za vječnošću, u grčkoj dominira klasično, a u kršćanskoj romantičko načelo, dok je renesansa označena međusobnom borbom tih dvaju načela. Za razliku od kulture stvorene na temeljima reformacije, koja odbacuje konzervativno načelo, zbog čega u sebi sadrži rušilački element, renesansa se temelji na konzervativnom i

* Prof. dr. sc. Ivan Devčić,
nadbiskup riječki, Ivana
Pavla II. 1, 51000 Rijeka,
Hrvatska, nadbiskup@
ri-nadbiskupija.hr

stvaralačkom načelu. Berdjajev također smatra da prave kulture nema bez povezanosti s antičko-rimskom kulturom, zbog čega je latinsko-katolička kultura najstarija i najprofinjenija. Za razliku od toga, u germanskoj kulturi prevladava barbarsko načelo, koje je bilo inspirativno i oslobađajuće za europsku kulturu s ustajalom latinskom krovlju. Istovremeno Berdjajev uočava srodnost germanskog duha s duhom Indije. A za ruski duh kaže da ne poznaje sredine kojoj pripada kultura. On želi sve ili ništa, jer ga karakterizira apokaliptička usmjerenost. Osvrćući se na modernu kulturu, Berdjajev u njoj zapaža nekakvu »rastjelovljenost«, zbog čega se gubi »plastična ljepota života«. Slikarstvo se dematerijalizira i raspredmećuje, skulptura postaje »neskulpturalnom«, a nad jednim i drugim trijumfira duh glazbe, koji je u našoj epohi zadobio malograđanska obilježja izgubivši na taj način svojstvo proročanstva »o budućoj otjelovljenoj ljepoti«.

Ključne riječi: kultura, civilizacija, kult, stvaralaštvo, tehnika

Uvod

Berdjajev je duboko proživljavao modernu krizu kulture, što ga je neprestano motiviralo promišljati ju i pitati se o njezinim uzrocima i posljedicama. On je taj fenomen sagledavao u širem kontekstu pitanja o biti kulture, o odnosu kulture i stvaralaštva, kulture i kraljevstva Božjega, kulture i života, o razlici između kulture i civilizacije, o specifičnostima pojedinih kultura, o čovjekovu otuđenju kulturom i civilizacijom, o značenju tehnike itd. U ovom izlaganju pokušat ćemo na temelju Berdjajevljevih razmatranja, koja su razasuta u mnogim njegovim djelima, »rekonstruirati« njegovu filozofiju kulture i ispitati značenje njezinih temeljnih pretpostavki.

1. Fenomen kulture

U svom značajnom djelu »Smisao stvaralaštva«, koje je objavljeno 1916., ali je nastalo nekoliko godina ranije, Berdjajev pojavu kulture povezuje s idejom stvaralaštva, koja je zacijelo njegova najoriginalnija ideja. Stvaralački čin čovjeka smjera na novo biće, na nov život, na kraljevstvo Božje, ali to u ovom objektiviranom svijetu ne može postići, zbog čega se kao njegov rezultat pojavljuje kultura. Kultura je u tom smislu neuspjela realizacija stvaralačkog čina, u kojoj se ono na što je on usmjeren pojavljuje samo na simboličan način. Zbog toga je kultura »u svim svojim manifestacijama stvaralački neuspjeh, nemogućnost da se postigne stvaralački preobražaj bića. Kultura objektivira ljudske neuspjehe. Sva su kulturna postignuća– simbolična, a ne realistična.«¹ I Berdjajev nabraja: »U kulturi se ne ostvaruje spoznaja već simbol spoznaje; ne ljepota već simbol ljepote, ne ljubav već simbol ljubavi, ne sjedinjavanje već simbol sjedinjavanja, ne vlast nad prirodom već

¹ N. BERDJAJEV, *Smisao stvaralaštva*, II. knjiga, Beograd, 1996., str. 136. Sve citate iz srpskih prijevoda Berdjajevljevih djela u ovom radu navodimo prilagođene hrvatskom jezičnom standardu.

simboli vlasti.« Drugim riječima: »Filozofija i znanost neuspjeh su u stvaralačkoj spoznaji istine; umjetnost i književnost – neuspjeh u stvaranju ljepote; porodica i spolna ljubav – neuspjeh u stvaranju ljubavi; moral i pravo – neuspjeh u stvaranju ljudskih odnosa; privreda i tehnika – neuspjeh u stvaralačkoj vladavini čovjeka nad prirodom.«²

Berdjajev ujedno ističe da je kultura simbolična poput religioznog kulta iz kojega je nastala: »Kult je religiozni izvor kulture i predao joj je svoj simbolizam. I sve veliko u kulturi bilo je simbolično-kultno.«³ Na koji je način kultura nastala iz religioznog kulta i po kojim uvjetima, Berdjajev će, kako ćemo vidjeti, pokazati u sljedećim svojim djelima.

Budući da kultura nije ni potpuno ostvarenje stvaralačkog čina ni njegov potpuni neuspjeh, nego upravo njegova simbolična realizacija, dakle nekakva sredina, postoji vječno nezadovoljstvo njome, jer čovjek želi »ne simbole istine već samu istinu, ne simbole ljepote već samu ljepotu, ne simbole ljubavi već samu ljubav, ne simbole snage već samu snagu, ne simbole općenja s Bogom nego samo općenje«.⁴ To znači da će neprestano postojati nastojanja za prevladavanjem kulture, kako bi se na ovaj ili onaj način postiglo realno biće, a ne samo njegovi simboli. Ti će pokušaji ići u dva suprotna smjera. S jedne će se strane ići za tim da se ipak postigne ono čemu svaki stvaralački čin izvorno teži, tj. transcendirati ovaj pali svijet, odnosno potpuno ga preobraziti te tako dosegnuti novo biće, novi život, ontološku istinu, pravdu i ljepotu, a s druge strane u ovom svijetu znanstveno-tehničkim putem što uspješnije organizirati i ukrijepiti život. Prvi način nadilaženja kulture Berdjajev povezuje sa »stvaralaštvom nove epohe«, koje »prevladava kulturu iznutra, a ne izvana« te »prihvaća pozitivno religiozno značenje kulture, priznaje veliku istinu

² Isto, str. 136.

³ Isto, str. 136.

⁴ Isto, str. 136. U djelu *Duh i sloboda*, Beograd, 1998., str. 44.-45., Berdjajev naširoko opisuje što je simbol te, između ostaloga, kaže: »Simbol je most između dva svijeta. Simbol ne govori samo o tomu da postoji drugi svijet, da biće nije zatvoreno u našem svijetu, već i o tomu da je moguća veza između ta dva svijeta, da je moguće njihovo sjedinjavanje, da ti svjetovi nisu definitivno razdvojeni. Simbol i razgraničava i povezuje ove svjetove... Sam po sebi, naš prirodni, empirijski svijet nema značenja i smisla, on zadobiva značenje i smisao iz drugog svijeta, iz svijeta duha, kao simbol duhovnog svijeta... Sve što ima značenje i smisao u našem životu samo je znak, to jest simbol drugog svijeta... Sav naš ovdašnji, prirodni život ispunjen je smislom samo onda kada je simbolički rasvijetljen.« Naš autor još kaže kako je »simbolizam religiozan po svojoj biti«, ali smatra kako ipak treba razlikovati realistički simbolizam od idealističkog koji »u svemu vidi samo odraz duševnih doživljaja, samo stanja subjekta koji je odvojen od duhovnog svijeta, od praznora života«. Drugim riječima, simbol je u idealističkom smislu samo znak onoga što subjekt doživljava, a ne realnog bića, koje se odražava u realistički shvaćenom simbolu. Povezujući simbolizam kulture s religioznim simbolizmom, Berdjajev želi reći da se u kulturnim ostvarenjima reflektira drugi svijet, a ne samo doživljaji i zamisli subjekta. No, istovremeno kaže da je modernoj umjetnosti svojstven idealistički simbolizam, a umjetnost je dio kulture. To znači da se moderna kultura udaljila od svojih religioznih izvora te je time prestala biti simbolična u realističkom smislu. Berdjajev na to često upozorava i tu tendenciju povezuje s prelaskom kulture u civilizaciju.

svake kulture protiv svakog nihilizma.«⁵ Zato nova stvaralaštva epohe nije pred-kulturna, ni ne-kulturna, nego nad-kulturna. Drugi pak način prevladavanja kulture predstavlja civilizacija, koja u ime praktične organizacije realnog života u ovom svijetu odbacuje kulturu s njezinim simboličnim ostvarenjima.⁶ Iz toga proizlazi da je kriza kulture sastavni dio njezine naravi, ali ljudi toga nisu uvijek potpuno svjesni.

2. Kriza kulture – civilizacija i nad-kultura

Berdjajevljevo poimanje krize kulture stoji pod određenim utjecajem Spenglera i njegove knjige *Sumrak Zapada*. Berdjajev se pita kako se može objasniti izvanredan uspjeh te knjige te zaključuje da je to zbog toga jer je Spengler »pred spoznajom kulturnog čovječanstva tako oštro postavio pitanje njegove sudbine«.⁷ Prema Berdjajevu, Spengler je pokazao da je civilizacija usud svake kulture te da njezina kriza nije ništa drugo nego trijumf civilizacije nad njom: »Nereligiozna malograđanska civilizacija pobijedila je staru svetu kulturu.«⁸ Ipak naš autor smatra da Spengler »nije dao doprinos pronicanju u smisao ovog prafenomena povijesti«.⁹

No nije samo Spengler uočio civilizaciju kao usud kulture. To su, prema našem autoru, osjećali i mnogi drugi veliki ljudi Zapada, primjerice Nietzsche, čiji se »žal za tragičnom, dionizijskom kulturom« pojavio upravo u epohi trijumfirajuće civilizacije, protiv koje su svojim »proročkim glasom« ustajali također Carlyle i Léon Bloy, pozivajući na pobunu protiv njezina »buržoaskog duha«. Iz istog su razloga svi francuski katolički simbolisti i romantičari »bježali u srednjovjekovlje, u daleku duhovnu domovinu«, naime »kako bi se spasili od samrtne sjete pobjedničke civilizacije«. Berdjajev smatra da je i zapadnjačko zanimanje za bivše kulturne epohe i egzotične kulture Istoka svojevrsna pobuna »protiv konačnoga prijelaza kulture u civilizaciju«, ali je to »ustanak previše tankočutnog, slabog i dekadentnog duha.«¹⁰

Govoreći o odnosu Rusa prema Europi, Berdjajev precizira kako se oni ne odnose odbojno prema velikoj europskoj kulturi nego prema njezinoj bezdušnoj civilizaciji: »Najznačajniji ruski mislioci odavna su već spoznali razliku između modela kulture i modela civilizacije te ih povezivali s međudnosom Rusije i Europe. Či-

⁵ N. BERDJAJEV, *Smisao stvaralaštva*, str. 136 s.

⁶ Vjerojatno zbog implicitne mogućnosti da se obrati u civilizaciju, Berdjajev ovdje kulturi pripisuje karakteristike koje inače pridaje samo civilizaciji. U tom smislu tvrdi: »Kultura je samo stvaranje loše beskonačnosti. Stvaranje vječnosti jest dovođenje svake kulture do kraja, do vrhunca, tj. prevladavanje loše beskonačnosti.« *Isto*, str. 136.

⁷ N. BERDJAJEV, *Volja za život i volja za kulturu*, u: ISTI, *Smisao povijesti*, Split, 2005., str. 190.

⁸ *Isto*, str. 191.

⁹ *Isto*, str. 192.

¹⁰ *Isto*, str. 191.

tava slavenofilska svijest bila je prožeta neprijateljstvom ne prema europskoj kulturi nego prema europskoj civilizaciji. Teza da 'Zapad truli' označavala je umiranje velike europske kulture, a trijumfiranje bezbožne i bezdušne europske civilizacije. Homjakov, Dostojevski i K. Leontijev odnosili su se s istinskim entuzijazmom prema velikoj europskoj prošlosti, prema njezinim svetim spomenicima. No stara je Europa iznevjerila svoju prošlost i odrekla je se.«¹¹

To da je civilizacija usud kulture znači, kako smo već istaknuli, da postoji nešto u samoj kulturi što ju vodi u tom smjeru. U tom smislu Berdjajev tvrdi: »Svaka kultura nakon svojega procvata, istančanosti i zapletenosti, doživljava iscrpljivanje stvaralačkih snaga, gašenje, iščezavanje i opadanje duha. Sva se kulturna usmjerenja mijenjaju i usmjeravaju prema praktičnom ostvarenju moći, praktičnoj organizaciji života u svrhu njezina sve većeg širenja svijetom.«¹² Tako se u svakoj kulturi na određenom stupnju njezina razvoja »počinju otkrivati načela koja potkopavaju njezine duhovne temelje«. Naime, kultura je povezana s religioznim kultom, ima dakle religiozne osnove koje ona sama na određenom stupnju svojega razvoja počinje dovoditi u sumnju i tako postaje kritična prema samoj sebi. To je proces »prosvjetiteljstva« koji prolaze sve kulture i u kojemu one same sebi pripremaju urušavanje jer se odvajaju od svojih životnih izvora: »Kultura se duhovno troši, rasipa svoju energiju. Iz 'organskog' stanja ona prelazi u 'kritičko stanje'.« Na taj se način u »svakom složenijem tipu kulture otkriva neko onemogućavanje, rušenje, padanje, neizbježan prijelaz u takvo stanje koje ne može biti nazvano 'kulturom'«. ¹³

Drugim riječima, put kulture vodi od barbarstva na početku do barbarstva na kraju. Na početku je barbarstvo »bilo vezano s prirodnim nagonima, barbarstvo novih ljudskih masa sa svježom krvi«, a barbarstvo na kraju barbarstvo je same civilizacije, »barbarstvo s dahom strojeva, a ne šuma«. ¹⁴ Barbarstvo na kraju nastaje kao posljedica samozadovoljstva, okamenjenosti i neprijateljstva kulture prema stvaralačkom uzletu. Ono se u tom kontekstu pojavljuje kao pobuna i prirodna kazna za to stanje, ali može uroditi i novim putovima, postati izvorom novih stvaralačkih energija.

Berdjajev u svezi s tim primjećuje kako europskoj kulturi danas prijeti najezda barbarstva i iznutra i izvana. Izvana joj prijeti »mongolski istok, koji ima svoju protukršćansku ideju, svoju nama tuđu i neshvatljivu civilizaciju« i od toga se barbarstva ne može očekivati dotok novih stvaralačkih energija koje bi obnovile kulturu. A barbarstvo iznutra povezano je s revolucionarnim, socijalističkim i de-

¹¹ Isto, str. 190.

¹² Isto, str. 192.

¹³ Isto, str. 195.

¹⁴ Isto, str. 202.

mokratskim pokretom, od kojega se, smatra Berdjajev, također ne mogu očekivati nove stvaralačke energije.¹⁵ Zbog toga naš autor zaključuje: »Europska se kultura primiće nekakvim strašnim granicama – međama.«¹⁶ To znači da ni ona ne može izbjeći sudbinu svake kulture, pa Berdjajev s nekom sjetom konstatira: »Primiće se zapadu – zalasku, presahnjuje i čitava europska kultura, nije ni njoj dano vječno se razvijati; ona se sve više udaljava od svojih stvaralačkih izvora, postaje sve apstraktnija, i sve je manje ontološka po svom karakteru. Sve se više smanjuje dotok religiozne hrane u europskoj kulturi, na svom vrhuncu velika latinska kultura zapadne Europe preživljava krizu i postaje istančanija... Kriza i opadanje – uvenuće europske kulture pobuđuje osjećaje samrtničke čežnje i tuge.«¹⁷

Kako smo već vidjeli, prema Berdjajevu, postoji i drugi uzrok krize kulture, onaj koji je povezan s nemirenjem s neuspjehom stvaralaštva, sa simbolizmom kulture i s imanentizmom civilizacije ili, kako on objašnjava: »Kriza se kulture pripravlja s jedne strane realističkom civilizacijom, njezinom žeđi za životom i moći. S druge strane, iz dubine, kriza kulture počinje u objavljivanju religiozne volje za realnim preobraženjem života, za postignućem novog bivstva, nove zemlje i novog neba. Volja za preobraženjem kulture u bivstvo stvara krizu kulture. Ona je znana najvećim ljudima kulture i kroz njih zbiva se kriza.«¹⁸

Znakove te dublje krize kulture, izazvane religioznom voljom za istinskim preobraženjem života, Berdjajev vidi posvuda: »Unutar svih sfera stvaralaštva budi se volja za religioznim izborom, za istinitim bivstvom, za preobraženjem života. Nijedna od sfera stvaralaštva, nijedna od strana kulture i društvenog života ne može više ostati religiozno neutralnom, potpuno sekularnom.«¹⁹ Može se bez pretjerivanja reći kako je ta religiozna kriza kulture – koja je puno dublja od one koja je izazvana

¹⁵ Berdjajev neprestano inzistira na aristokratskom i hijerarhijskom načelu u kulturi, njemu je »kultura nezamisliva bez hijerarhijskog kontinuiteta, bez kvalitativne nejednakosti«. U tom smislu on poručuje revolucionarima, socijalistima i demokratima: »Vi ne možete stvoriti novu kulturu, jer se nova kultura uopće i ne može stvoriti, a da nema nikakvih predaja, kontinuiteta s ranijom kulturom, te poštovanja predaka. Ideja je takve nove revolucionarne kulture *contradictio in adjecto*; to novo što vi hoćete stvoriti ne može se nazivati kulturom... Kultura se otkriva odozgo prema dolje, 'proletersko' raspoloženje i 'proleterska' svijest u biti su strani kulturi... Radnik može sudjelovati u kulturnom životu samo ako se ne osjeća 'proleterom'... Vi, koji propovijedate o kulturi kao nadgradnji materijalnog, ekonomskog života društva, možete samo uništavati kulturu... Demokratizacija i socijalizacija ljudskih društava potiskuje viši kulturni sloj, ali bez postojanja takva sloja, bez poštovanja prema njemu, kultura je nemoguća.« N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, Budva - Titograd, 1990., str. 220.-221.

¹⁶ *Isto*, str. 224.

¹⁷ *Isto*, str. 223.

¹⁸ N. BERDJAJEV, *Novo srednjovjekovlje*, Split, 1991., 33 s. U istom smislu Berdjajev u raspravi »Volja za život i volja za kulturu«, Nav. dj., str. 203., tvrdi: »Unutar kulture može se rasplamsati i drukčija volja za 'životom', ona koja preobražava život. Civilizacija nije jedini put prijelaza iz kulture, s njezinom tragičnom suprotstavljenošću životu. Postoji još i put religioznog preobražaja života, put do istinskog postojanja.«

¹⁹ N. BERDJAJEV, *Novo srednjovjekovlje*, str. 31.

civilizacijskom tendencijom u njoj – crvena nit koja se provlači mnogim Berdjajevljevim djelima, a posebno naglašeno knjigom *Smisao stvaralaštva*, koja označava početak njegove samostalne filozofije. Tu, između ostaloga, čitamo: »U moralnom životu, kao i u spoznajnom, umjetničkom, spolnom životu, novi čovjek žudi ostvariti novi život, a ne samo podnositi poslušnost posljedicama grijeha, samo se prilagođavati uvjetima ovoga svijeta.«²⁰ Ta religiozna volja za istinskim životom, za novim nebom i novom zemljom rezultira podcjenjivanjem i odbacivanjem kulture, svojevrsnim buntom protiv nje, što je posebno karakteristično za Ruse i rusko pravoslavlje, o čemu ćemo kasnije nešto više reći.

Berdjajev ide i dalje u potrazi za najdubljim uzrocima te duboke religiozne krize kulture i sve povijesti te otkriva kako iza svega stoje »tajanstvene, mistične sile koje ne podliježu nikakvom proračunavanju.«²¹ To znači da u svjetskom i povijesnom procesu ne djeluju samo sile koje su mu imanentne: »U 'ovaj svijet' mogu ulaziti sile drugih svjetova, viših svjetova, ontološke energije, jednako kao što i iz 'ovog svijeta' mogu postojati izlazi, prolazi za druge, više svjetove. U našem svijetu, u našem prirodnom i povijesnom životu moguće je čudesno, moguće je preobraženje u milosti, moguće je oslobođenje od tereta svijeta, od bremena povijesti, moguće je kidanje gvozdениh lanaca zakonitosti.«²²

3. Potanje o razlici između kulture i civilizacije

Berdjajevljevo shvaćanje krize kulture pretpostavlja, dakle, razlikovanje između kulture i civilizacije. S obzirom na terminološko razlikovanje, Berdjajev tvrdi kako je ono postalo popularno za vrijeme Schopenhauera, iako ga on sam nije stvorio. Riječ je o uvjetnom razlikovanju, jer Francuzi pod riječju civilizacija shvaćaju kulturu, Nijemci daju prednost riječi kultura, Rusi također, iako su ranije više upotrebljavali riječ civilizacija. Ruski su mislioci, poput K. Leontjeva, Dostojevskog i drugih, i prije Spenglera shvatili stvarnu razliku između kulture i civilizacije, dok je sam Spengler tim riječima pogrešno pridavao kronološki smisao, označujući njima samo smjenu epoha.

Berdjajev je uvjeren kako će uvijek postojati kultura i civilizacija, kako one čak jedna u drugoj uvijek postoje, ali i kako je civilizacija u izvjesnom smislu čak starija od kulture, jer je počela u trenutku pronalaska najelementarnijeg tehničkoga oruđa i s prvim oblicima socijalizacije. Zato civilizacija označava više socijalno-kolektivni proces, a kultura individualni, koji ide u dubinu. »Mi, na primjer, velimo da ovaj čovjek ima visoku kulturu, ali ne možemo kazati da ovaj čovjek ima visoku civiliza-

²⁰ N. BERDJAJEV, *Smisao stvaralaštva*, str. 78. Na isti način Berdjajev tumači i zadnji smisao svih društvenih nemira i previranja. Sve je to, prema njemu, u konačnici izazvano neutaživom čovjekovom žeđi za stvarnim postojanjem, za istinskim društvenim odnosima, bez laži i hipokrizije.

²¹ N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 232.

²² *Isto*, str. 232.

ciju. Govorimo duhovna kultura, ali ne govorimo duhovna civilizacija. Civilizacija označava viši stupanj objektivizacije i socijalizacije; kultura je, pak, povezana s ličnošću i duhom. Kultura označava obradu materijala aktom duha, pobjedu forme nad materijom. Ona je više povezana sa stvaralačkim čovjekovim činom, mada je tu razlika relativna, kao i sve razlike ustanovljene klasifikacijom.«²³ Iz rečenoga proizlazi da se epohom civilizacije »može prvenstveno nazvati takva epoha u kojoj glavno značenje dobivaju mase i tehnika«. Takvom se, prema Berdjajevu, obično smatra baš našu epohu. Upravo zato on u svojoj knjizi *Filozofija nejednakosti*, koju je 1918. napisao kao odgovor na izazove revolucionarnih previranja u Rusiji, ali i kao obračun s raznim pozitivističkim i materijalističkim ideologijama svojega vremena, svojim protivnicima prigovara kako njih ne zanima kultura nego samo civilizacija: »Vama je potrebna civilizacija, kao oruđe vašeg zemaljskog carstva, ali vam kultura nije potrebna, a kultura i civilizacija nisu isto.«²⁴

U daljnjem naš autor tvrdi da je kultura nastala diferencijacijom kulta, što znači da su njezini izvori religiozni i sakralni. Iz kulta je ona naslijedila i hijerarhijski karakter i simboličnu prirodu: »Kultura ima religijske osnove i to se prihvaća kao dokazano i sa same pozitivno-znanstvene točke gledišta. Kultura je simbolična po svojoj prirodi, taj je simbolizam ona prihvatila iz kultne simbolike.« Zbog toga se duhovni život u kulturi ne izražava realistički nego simbolično: »Sva su kulturna dostignuća, po svojoj prirodi, simbolična; u njoj su nam dana ne posljednja dostignuća postojanja već samo njegovi simboli – znaci. Takva je i priroda kulta koji je pralik ostvarenih božanskih tajni.«²⁵

Za razliku od kulture, civilizacija »nema povezanosti sa simbolikom kulta, njezino je podrijetlo svjetovno, ona se rodila iz čovjekove borbe s prirodom, izvan hramova i kulta.«²⁶ Nadalje, kultura ima aristokratsko podrijetlo,²⁷ a civilizacija buržoasko i demokratsko. »Kultura je duboko individualna i neponovljiva pojava, civilizacija je nešto što postoji posvuda, što se svuda ponavlja.«²⁸ To za Berdjajeva znači da »kultura ima dušu, civilizacija samo metode i oruđa«.

²³ N. BERDJAJEV, *O čovjekovom ropstvu i slobodi*, sr. pr., Novi Sad, 1991., str. 121.

²⁴ N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 218.

²⁵ *Isto*, str. 218.

²⁶ *Isto*, str. 218.

²⁷ »Kultura je zasnovana na aristokratskom načelu, na načelu kvalitativnog odabira... Istina, ljepota, pravda, ljubav ne zavise od količine nego od kakvoće. Aristokratsko načelo odabira stvara kulturnu elitu, duhovnu aristokraciju. No kulturna elita ne može ostati zatvorena u sebe, izolirana... Svaki grupni aristokratizam neizbježno se izrođuje i presušuje... Istina je aristokratska u tom smislu što je ona dosezanje i svojstva i savršenstva u spoznaji neovisno o količini, o mnijenju i potrebama ljudskih masa. Ali to uopće ne znači da istina postoji radi izabrane manjine, radi aristokratske grupe, istina postoji radi čitavog čovječanstva i svi su ljudi pozvani biti uključeni u nju.« N. BERDJAJEV, *O čovjekovom ropstvu i slobodi*, str. 122.

²⁸ Tu tvrdnju Berdjajev ovako pojašnjava: »Prelazak iz barbarstva u civilizaciju ima svuda, kod svih naroda, znakovi koji su uglavnom materijalni, upotreba željeza i slično. Kultura pak drevnih naroda, na svojim najranijim stupnjevima razvoja, sasvim je originalna i neponovljivo individualna, kakve su bile kulture Egipta, Babilonije, Grčke i tako dalje.« N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 218.

Pored toga, kultura se temelji na predaji, ponosi se starinom svojega podrijetla i neraskidivom vezom s velikom prošlošću, tako da se sasvim nova, skorašnja kultura »osjeća neugodno zbog tog svojega stanja«. ²⁹ Civilizacija, naprotiv, »drži do svojega skorašnjeg podrijetla, ona ne traži drevne i duboke izvore, ona se ponosi izumima današnjice, ona nema predaka, ona ne voli grobove; civilizacija uvijek djeluje baš tako kao da je nastala danas ili jučer. Sve je u njoj novo novcato, sve je prilagođeno za upotrebu danas.« ³⁰ Kultura se, iako ju ne može stvarno pobijediti, bori protiv smrti, cijeni vječnost, kontinuitet, trajnost, teži uskrsnuću. Kao primjer za to Berdjajev navodi Rim kao »vječni obrazac kulture«: »Složena konstrukcija gradnje Rima, prisutnost u njoj mnogih kulturnih epoha i u njoj sačuvani tragovi svjetske povijesti uče nas spoznavati vječnu, konzervativno-stvaralačku prirodu kulture, tu veliku vezu vremena, to očuvanje i preobraženje prošlosti u sadašnjost i budućnost.« ³¹ Tu je i kultura staroga Egipta, prema Berdjajevu, najveličanstvenije i najljepši primjer religiozne kulture koja »je u cjelini bila utemeljena na žudnji za vječnošću, za uskrsnućem, sva je bila u znaku borbe sa smrću«. ³²

Za razliku od toga, »civilizacija se ne bori protiv smrti, ona ne želi vječnost, ona ne samo da se miri sa smrtonosnom snagom vremena već na tom smrtonosnom protjecanju vremena temelji sve uspjehe i dostignuća«. ³³ Dok kultura čuva kontinuitet i teži općem uskrsnuću, civilizacija, smatra Berdjajev, ne mari za prethodna pokoljenja, ona »se sasvim lijepo snalazi na grobljima«. U tomu dolazi do izražaja njezin futuristički karakter, ali i uobraženost i grubijanstvo koji su svojstveni svakom *parvenuju*.

U već spomenutoj raspravi »Volja za život i volja za kulturu« – koju je Berdjajev smatrao bitnom za svoju koncepciju povijesti te ju je zbog toga objavio na kraju svoje knjige *Smisao povijesti*, nastale na temelju predavanja što ih je održao u Moskvi, na Akademiji duhovne kulture, tijekom zime 1919./20. godine – Berdjajev promatra razliku između kulture i civilizacije na temelju njihova odnosa prema 'životu'. On tu zastupa tezu da se snažna volja za životom i kultura isključuju. »U previše snažnoj volji za 'životom' gubi se kultura, jer ona u sebi nosi njezinu smrt.« ³⁴ To znači da se u epohi kulturnog sumraka želi ustrojavati i organizirati 'život', dok epohu kulturnog procvata karakterizira »ograničenje volje za 'životom', požrtvovno prevladavanje žeđi za životom«. ³⁵ Naime, kada prevlada volja za životom, kultu-

²⁹ *Isto*, str. 219.

³⁰ *Isto*, str. 219.

³¹ *Isto*, str. 97. Vidi dalje prekrasan Berdjajevljev opis rimske kulture kao primjera stvaralačkog kontinuiteta različitih epoha i stilova.

³² *Isto*, str. 219.

³³ *Isto*, str. 219.

³⁴ N. BERDJAJEV, *Volja za život i volja za kulturu*, str. 192.

³⁵ *Isto*, str. 192.

ra prestaje biti vrijednošću i zbog toga umire volja za njom. Tada je cilj »postavljen u samom 'životu', u njegovoj praksi, u njegovoj snazi i sreći«.

Kao dokaz da kultura ne prati život, ni život kulturu, Berdjajev navodi primjer uspona i cvjetanja njemačke kulture s kraja 18. i početka 19. stoljeća, u vrijeme kada je život u toj državi bio bijedan: »Njemačka država bila je slaba, jadna, razbijena na sitne dijelove, ni u čemu nije bila ostvarena moć 'života', kulturni procvat bio je jedini vrhunac njemačkoga naroda, koji je bio u posve jednom stanju.«³⁶ Slično je bilo i u epohi renesanse, u kojoj se neviđeni stvaralački i kulturni uspon dogodio u bijednim životnim uvjetima. Prema Berdjajevu, tako je bilo uvijek, stoga on zaključuje: »Kultura je uvijek bila neuspjeh 'života'. Kao da postoji oprjeka između kulture i 'života'. Civilizacija pokušava ostvariti 'život'«,³⁷ odnosno: »Civilizacija se rodila iz čovjekove volje za stvarnim 'životom', za stvarnom moći i srećom u opreci sa simboličkim i kontemplativnim karakterom kulture.«³⁸

U tom smislu naš autor tvrdi kako je civilizacija izgradila moćnu njemačku državu, ali »u toj moćnoj imperijalističkoj i socijalističkoj njemačkoj državi ne će više biti Goethea ni velikih njemačkih idealista, ne će biti ni velikih romantičara, ni velikih filozofa, kao ni velike umjetnosti – sve je u njoj postalo tehničko...« Isto je tako u moćnoj engleskoj civilizaciji nemoguća pojava Shakespeare i Byrona, u talijanskoj Dantea i Michelangela. »To je tragedija kulture i tragedija civilizacije«, smatra naš autor.³⁹ Produbljujući tu misao, on otkriva nove razlike između kulture i civilizacije ili nadopunjava one koje smo već izložili. U svezi s tim tvrdi kako kulturu treba promatrati dinamički i kako je potrebno »proniknuti njezinu kobnu dijalektiku«,⁴⁰ ako želimo shvatiti njezinu sudbinu. Na taj način spoznajemo kako je kultura »živi proces«, »živa sudbina naroda« te se kao takva ne može zadržati na razini koju je dosegnula u vrijeme svojega procvata nego nužno slijedi njezino opadanje i slabljenje, što se očituje kao težnja za novim 'životom', moći, praksom i hedonizmom.

Ta težnja za 'životom' i volja za moći nije, prema Berdjajevu, ništa drugo nego »civilizacijska tendencija u kulturi«.⁴¹ Prevlast civilizacijske tendencije u kulturi po-

³⁶ *Isto*, str. 194.

³⁷ *Isto*, str. 194.

³⁸ *Isto*, str. 202 s.

³⁹ *Isto*, str. 194.

⁴⁰ *Isto*, str. 195.

⁴¹ *Isto*, str. 196. Kultura u sebi sadrži sličnu tendenciju i prema sekularizaciji, koja je zapravo sastavnica civilizacijske tendencije. U svezi s tim Berdjajev tvrdi da je kultura doduše nastala iz kulta, ali uvjet za to bio je njegova diferencijacija i sekularizacija: »Kultura je nastala diferencijacijom kulta, ona se pojavila već kao rezultat izdvajanja iz hrama, odvajanja od religijskoga središta; proces sekularizacije kulture ireverzibilan je i koban proces. Sekularizacija je zapravo unutrašnja tragedija kulture, kroz nju, razdvajanjem i diferencijacijom, preko udaljavanja od religijskog središta i kroz punu autonomiju prolaze i filo-

tiskuje nezainteresiranost koja je svojstvena kulturi pri stvaranju njezinih djela, a na njezino mjesto dolaze interes i utilitarizam civilizacije. Kad se taj proces dovrši, kultura umire, civilizacija počinje: »Kad 'prosvijećeni' razum uklanja duhovne smetnje utilitarnom smislu i uživanju 'života', kad volja za moći i organiziranim ovladavanjem životom dostignu visok stupanj napetosti, tada završava kultura i počinje civilizacija.«⁴² Posljedica toga jest proglašavanje kulture iluzijom od koje čovječanstvo treba osloboditi organiziranom tehnologijom života.

Nastavljajući na tom tragu, Berdjajev uočava niz karakteristika civilizacije koje ju ne samo razlikuju od kulture nego upravo suprotstavljaju kulturi. Pritom posebno upozorava na materijalistički i ekonomistički karakter civilizacije, pa tvrdi: »Ekonomski je materijalizam vrlo tipična filozofija epohe civilizacije. On otkriva tajnu civilizacije, razotkriva njezin patos.« No Berdjajev odmah dodaje: »Nije ekonomski materijalizam izmislio vlast ekonomije, niti je odgovoran za opadanje duhovnog života. Vladavina ekonomije otkrivena je u stvarnosti, u kojoj se sva duhovna kultura preobrazila u 'nadgradnju', a sve su duhovne stvarnosti razložene prije nego je to ekonomski materijalizam odrazio u svom učenju. Njegova ideologija ima samo reflektirajući karakter u odnosu na stvarnost. To je karakteristična ideologija epohe civilizacije, njezina najradikalnija ideologija.«⁴³

Na isti način Berdjajev uočava i precizira i neke već spomenute razlike između kulture i civilizacije, npr. simbolizam jedne i realizam druge, o čemu kaže: »Za razliku od kulture, civilizacija nije simbolična, nije organska ni hijerarhijska. Ona je – realistična, demokratska, mehanička. Ona ne želi simbolička nego realistička dostignuća života, hoće stvaran život, a ne analogije, znakove i simbole drugih svjetova.«⁴⁴ Ujedno dodaje još jednu novu razliku, koja proizlazi iz njihova odnosa prema osobi: »U civilizaciji i u kapitalizmu, kao i u socijalizmu, kolektivni rad potiskuje individualno stvaralaštvo. Civilizacija obezličuje oslobođenje osobe, koje bi morala donijeti sa sobom. Smrtonosna je za osobnu originalnost. Osobno načelo otkriva se jedino u kulturi. Volja za moći 'života' uništava osobnost. Takav je paradoks povijesti.«⁴⁵

zofija, i znanost, umjetnost, država i obitelj, pravo i privreda.« N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 225. Dijalektika se kulture i njezina tragedija, očito, sastoje u njezinu religioznom podrijetlu i svrsi s jedne strane i u urođenoj joj tendenciji prema civilizaciji i sekularizaciji s druge strane. U tom smislu naš autor tvrdi: »Nemoguća je i mizerna sasvim nereligiozna kultura, ali je nemoguća i ontološki-religiozna kultura.« *Isto*, str. 225.

⁴² N. BERDJAJEV, *Volja za život i volja za kulturu*, str. 196. Ali to ne znači da postoji civilizacija u kojoj nema kulture, i obratno: »U epohi civilizacije postoji kultura, kao što u epohi kulture postoji civilizacija«, tvrdi izričito naš autor. N. BERDJAJEV, *O čovjekovom ropstvu i slobodi*, str. 121.

⁴³ N. BERDJAJEV, *Volja za život i volja za kulturu*, str. 196 s.

⁴⁴ *Isto*, str. 197.

⁴⁵ *Isto*, str. 197.

Nadopunjujući i produbljujući već rečeno, Berdjajev ističe da je prijelaz kulture u civilizaciju posebno povezan s »radikalnom izmjenom čovjekova odnosa prema prirodi«, a do čega je došlo ulaskom stroja u ljudski život. Strojem je čovjek pokušao ovladati prirodom i ostvariti svoju volju za vlašću i korišću. Od kontemplacije prirode prešao je na ovladavanje njome. Međutim, to ga nije približilo prirodi i njezinu unutarnjem životu nego ga je definitivno od nje udaljilo, što je duboko obilježilo sam ljudski život i sve njegove manifestacije: »Organiziranost ubija organskost. Život se sve više tehnicizira. Stroj udara pečat ljudskom duhu, svim oblicima njegova djelovanja.«⁴⁶

Iz toga Berdjajev izvlači zaključke i o naravi same civilizacije, pa kaže: »Civilizacija nema ni prirodnu ni duhovnu nego mehanicističku osnovu. Ona je prije svega tehnička, u njoj tehnika slavi pobjedu nad duhom, nad organizmom. U civilizaciji i samo mišljenje postaje tehničkim, svako stvaralaštvo i umjetnost dobivaju sve izraženiji tehnički karakter. Futuristička je umjetnost karakteristična za civilizaciju kao što je simbolistička umjetnost za kulturu. Vlast gnoseologizma, metodologizma ili pragmatizma također je karakteristična za civilizaciju. Ideja 'znanstvene' filozofije rođena je u civilizacijskoj volji za moći, u htijenju da se pronađe metoda koja stvara silu. U civilizaciji pobjeđuje načelo specijalizacije, u njoj nema duhovne cjelovitosti kulture. Svi postaju specijalisti, od svih se traži specijalnost.«⁴⁷

I mnogo je drugih karakteristika civilizacije koje Berdjajev nabroja: u civilizaciji kvantiteta zamjenjuje kvalitetu. Umjetnost se preobražava »u ukras organizacije života«, a »sva ljepota kulture, povezana s hramovima, dvorcima i majurima – prelazi u muzeje, koji su napunjeni jedino truplima ljepote.« Stoga pomalo ironično Berdjajev zaključuje: »Civilizacija je muzej, i to je njezina jedina veza s prošlošću.«⁴⁸

Civilizacija ne priznaje vrijednosti po sebi, za nju nijedan trenutak života nema dubinu, niti je okrenut vječnosti: »U ubrzanom ritmu civilizacije nema ni prošlog ni sadašnjeg, nema ulaska u vječnost, samo buduće. Civilizacija je futuristička... Civilizacija je ekscentrična. Ona je zamijenila ciljeve života sredstvima i oruđima života. Cilj života zatamnjen je, pokriven. Svijest ljudi civilizacije usmjerena je isključivo na sredstva i tehniku života. Ciljevi života predstavljaju se kao iluzorni, a sredstva se prihvaćaju kao stvarna. Tehnika, organizacija, proizvodni proces – stvarni su. Duhovna kultura nije stvarna.«⁴⁹

⁴⁶ Isto, str. 198. O tomu više u nastavku, kad budemo analizirali Berdjajevljevu raspravu »Čovjek i stroj«.

⁴⁷ Isto, str. 198.

⁴⁸ Isto, str. 198.

⁴⁹ Isto, str. 199.

»Civilizacija je 'buržoaska' po svojoj naravi u dubokom, duhovnom smislu riječi«, nastavlja naš autor. »'Buržoaznost' je civilizirano carstvo svega svijeta, civilizacijska volja za organizacijskom moći i uživanjem života.«⁵⁰ Koliko je civilizacija okrenuta prolaznosti, a protivna svemu vječnomu i duhovnom, pa i Bogu, najbolje je vidljivo na američkoj i europskoj civilizaciji koje su, prema Berdjajevu, najsvršenije svjetske civilizacije. One su izgradile industrijsko-kapitalistički sustav koji nije moćan samo u ekonomskom pogledu nego i u potiranju duhovnosti i svih svetinja. Zbog toga naš autor smatra kako prvotna odgovornost za bogoubojstvo leži u tim civilizacijama, a ne revolucionarnom socijalizmu »koji je samo usvojio duh 'buržoaske' civilizacije i preuzeo njezino potirajuće naslijeđe.«⁵¹ Istini za volju, civilizacija ne odbacuje posve religiju nego ju prihvaća u pragmatičkom smislu, za razliku od kulture u kojoj ima simboličko značenje. No, prema Berdjajevu, takvo je odnošenje kapitalističke civilizacije prema religiji »pravi izvor bezboštva i duhovne pustoši« jer »Bog koji je koristan i djelotvorno nužan za uspjeh civilizacije, za industrijsko-kapitalistički razvoj, ne može biti istiniti Bog«.⁵²

Ali, nijekanjem duhovnosti civilizacija potkopava ne samo gospodarstvo, koje nije mehanički fiktivno jer »ima stvarno bivstvene, božanske temelje«, nego priprema i svoju vlastitu propast. Zato Berdjajev zaključuje: »Civilizacija je nemoćna ostvariti san o beskonačnom rastu svjetske moći. Babilonska kula ne će biti dograđena.«⁵³

4. Civilizacija i tehnika

U raspravi »Čovjek i stroj. Problem sociologije i metafizike tehnike«⁵⁴ Berdjajev nastavlja i produbljuje kulturno-historijska razmatranja iz svojih prethodnih djela. Budući da je, kako smo vidjeli, civilizacija neraskidivo povezana s pojavom stroja, propitkujući čovjekov odnos prema toj pojavi, on zapravo istražuje višeslojan odnos čovjeka i civilizacije. Prvo što pritom uočava jest očaranost čovjeka tehnikom. Ona mu na neki način zamjenjuje religioznu vjeru, jer »stvara prava čudesa«⁵⁵ u trenutku kad je počeo sve manje vjerovati da su ona uopće još moguća. A kad je riječ o kršćanima, naš autor primjećuje kako se oni na dva načina odnose prema

⁵⁰ Isto, str. 199 s.

⁵¹ Isto, str. 200.

⁵² Isto, str. 200. Berdjajev dodaje kako je socijalizam »odbacio taj pragmatizam religije; on pragmatički štiti ateizam kao korisniji za razvoj životne moći i užitka velikih masa čovječanstva.«

⁵³ Isto, str. 201. Potvrdu za to Berdjajev vidi i u Prvom svjetskom ratu koji je donio pad europske civilizacije i raspad industrijskoga sustava te je razobličio laž i fikciju u kojoj živi buržoaski svijet. Do sličnog zaključka dovodi i raspad imperijalističkih carstava, što pokazuje da imperijalizam, koji je tehnički proizvod civilizacije, svojim razvojem podriva vlastite temelje i priprema nadolazak socijalizma, koji također odražava volju za moći i svjetsku organizaciju života, ali to čini na drukčiji način.

⁵⁴ N. BERDJAJEV, Čovjek i stroj. Problem sociologije i metafizike tehnike, u: ISTI, *Novo srednjovjekovlje*, Split, 1991.

⁵⁵ Isto, str. 108.

tehnicu, »a oba manjkava«. Dok većina njih misli kako je tehnika religiozno neutralna i indiferentna, te se ne tiče svijesti i savjesti kršćana, drugi se užasavaju pred porastom njezine moći i gledaju je očima apokalipse. Prvo je shvaćanje manjkavo jer ne vidi problem, a u osnovi drugoga leži osjećaj straha. U jednom se i drugom, pak, očituje čovjekova zbunjenost pred tehnikom.

Ali nisu samo kršćani zakazali pred novom tehničkom civilizacijom. Berdjajev isto tako smatra čudnovatim kako još uvijek nije osmišljena filozofija tehnike i stroja. Doduše, on priznaje kako je o toj temi napisano mnogo knjiga i kako je mnogo toga već pripravljeno za pisanje takve filozofije, »ali nije učinjeno najvažnije, nije spoznat stroj i tehnika kao duhovni problem, kao sudbina čovjeka«. Naime, dosad se stroj razmatrao samo izvana, samo »u socijalnoj projekciji«, a ključan je zapravo njegov odnos prema čovjekovu opstanku, što Berdjajev izriče u obliku pitanja: »Može li čovjek postojati jedino u starom kozmosu, fizičkom i organskom, koji se ukazivao vječnim poretom, ili on može postojati i u novom, inom, neznanom još kozmosu?« Odgovor je na to pitanje prije svega izazov kršćanstvu jer ono »mora biti prije riješeno u duhovnom iskustvu nego što se rješava u filozofskoj spoznaji«. ⁵⁶ U daljnjemu Berdjajev iznosi niz zapažanja o stroju i tehnici iz kojih je razvidno do koje su mjere oni sudbonosni za čovjeka.

Prije svega ističe kako je neosporno da je tehnika sredstvo, a ne cilj, jer ne postoje tehnički ciljevi života. No činjenica je kako sredstva često zamjenjuju ciljeve ili je čovjek toliko zaokupljen sredstvima da ciljevi života potpuno iščezavaju iz njegove svijesti. U našoj tehničkoj epohi upravo je to uzelo neslućene razmjere, pa se čak i čovjeka svodi na oruđe proizvodnje, tj. »stvar se postavlja iznad čovjeka.« ⁵⁷ Kako bi pojasnio o čemu je zapravo riječ, odnosno što je u pitanju, Berdjajev se služi razlikom između francuskih glagola »agir« i »faire«: »'Agir' znači slobodnu uporabu čovječjih sila, a 'faire' znači pravljenje proizvoda, proizvođenje. U prvom slučaju težište leži u čovjeku, u onome koji radi, u drugom u proizvodu. Tehničko doba od čovjeka traži pravljenje proizvoda, i to u najvećoj množini pri najmanjoj potrošnji sila.« ⁵⁸

Kako bi uočio novost i specifičnost stanja stvorenog tehnikom, naš autor širi vidik i uočava »tri stupnja u povijesti čovječanstva: prirodno-organski, kulturni u strogom smislu i tehničko-strojarski«, ⁵⁹ ali dodaje kako se to ne treba shvatiti u kronološkom nego u tipološkom smislu. Prvome stupnju odgovara »utopljenost duha u prirodu«, drugomu »odvajanje duha iz prirode i oblikovanje posebne oblasti duhovnosti«, a trećemu »aktivno vladanje duha prirodom, vlast nad njome.«

⁵⁶ Isto, str. 119.

⁵⁷ Isto, str. 111.

⁵⁸ Isto, str. 111.

⁵⁹ Isto, str. 111.

Osvrćući se na drugi stupanj, Berdjajev tvrdi da je čovjek kulture živio još uvijek u prirodnom svijetu, koji nije bio od njega stvoren. On je bio povezan sa zemljom, s biljkama i životinjama. Golemo su značenje imali mistika zemlje i biljni i životinjski religiozni kultovi. I u vrijeme svojega cvata kultura je još uvijek bila okružena prirodom: »Cvijeće, sjenoviti parkovi i zelene tratine, rijeke i jezera, plemeniti psi i konji, ptice ulaze u kulturu. Ljudi kulture (...) pogledavali su na nebo, zvijezde, pokretljive oblake. Kontemplacija nad krasotama prirode čak je pretežno proizvod kulture. Kulturu, državu, životinje voljeli su shvaćati organski, prema analogiji sa živim organizmima. Procvat kultura i država činio se kao neki biljno-životinjski proces. Kultura je bila puna simbola, u njoj je bio odsjaj neba u zemnim oblicima, bili su dani znaci drugoga svijeta u ovom svijetu.«⁶⁰

U epohi kulture čovjek je živio u organskom poretku koji mu se pričinjao kao da nije sazdan od njega nego da je od Boga dan. Dugo je vremena vjerovao kako postoji vječni objektivni poredak prirode koji ima normativno značenje u smislu da je dobro i pravedno samo ono što je u skladu s prirodom. »Za drevnoga Grka i srednjovjekovnoga čovjeka postojao je nepromjenjiv kozmos, hijerarhijski sustav, vječno 'nebo'.«⁶¹

No tehnika s kraja 18. stoljeća »razara tu vjeru u vječni poredak prirode i razara je u kudikamo dubljem smislu nego što to čini evolucionizam«. Naime, evolucionizam je niknuo iz biologijskih znanosti, zbog čega je »i sam razvitak bio shvaćen kao organski proces.«⁶² Tehnika, međutim, stavlja čovjeka pred novu prirodnu stvarnost koja nije proizvod evolucije nego stvaralačke aktivnosti samoga čovjeka. Ta stvarnost nije nastala na temelju organskog nego na temelju organizacijskog procesa: »S tim je povezan smisao cijelog tehničkog doba. Vlast je tehnike i stroja prije svega prijelaz od organskog života na organizacijski život, od rasta na konstruktivnost.«⁶³ To ne znači da se stroj smije pribrojiti anorganskom svijetu zato što se za njegovu organizaciju koriste elementi anorganskih tijela: »U anorganskoj prirodi ne postoje strojevi, oni postoje samo u socijalnom svijetu. Ta organizirana tijela ne pojavljuju se prije čovjeka, kao tijela anorganska, nego poslije čovjeka i po čovjeku. Čovjeku je uspjelo prizvati u život, oživotvoriti novu stvarnost. To je svjedočanstvo strašne moći čovjeka.«⁶⁴

⁶⁰ Isto, str. 112.

⁶¹ Isto, str. 113.

⁶² Isto, 114.

⁶³ Isto, 114.

⁶⁴ Isto, 118. U knjizi *Smisao povijesti*, str. 138., Berdjajev pojavu stroja naziva jednom od najvećih revolucija ljudskog usuda. Ona je postavila stroj između prirode i čovjeka i time je neka tajanstvena sila, strana prirodi i čovjeku, ušla u ljudski život, »nekakav treći element, ni prirodni ni ljudski, i ostvario je strašnu vlast i nad čovjekom i nad prirodom.« Istu misao nalazimo i u Berdjajevljevu kasnom djelu *Opit eshatološke metafizike*, Beograd, 2000. (izvornik objavljen u Parizu 1947.), br. 31, str. 192.

Istovremeno Berdjajev naglašava kako stroj nema samo golemo sociologijsko nego i kozmologijsko značenje: »Tehnika čini čovjeka kozmijurgom.«⁶⁵ Tehnika, naime, daje čovjeku u ruke tako strašnu moć da on može »proizvesti potrese ne samo povijesnog nego i kozmičkog značenja.«⁶⁶ To znači kako bi nevelika šačica ljudi, u posjedu te moći, mogla »tiranski držati u svojoj vlasti sve čovječanstvo.«⁶⁷ Tu zloupotrebu tehnike može spriječiti samo snažna duhovnost, mnogo snažnija od one koju su tražila prijašnja kulturna razdoblja. Naime, »kada se čovjeku daje sila kojom može upravljati svijetom i uništiti znatan dio čovječanstva i kulture, tada sve postaje ovisno o duhovnom i moralnom stanju čovjeka, o tomu u ime čega će on upotrebljavati tu silu – kakva je on duha. Pitanje tehnike postaje neminovnim duhovnim pitanjem, a na koncu konca religioznim pitanjem. O tomu ovisi sudbina čovječanstva.«⁶⁸ Time Berdjajev ujedno kaže kako problem ipak nije u tehnici i stroju nego u čovjeku. Štoviše, »stroj može biti silnim sredstvom u rukama čovjeka za njegovu pobjedu, no za to treba da je čovjek duhovno biće, slobodan duh.«⁶⁹

Naš autor ponovno ističe kako ta nova tehnička stvarnost nema simboličke dimenzije: »Tehnici je simbolika strana, ona je stvarna, ona ništa ne odsijeva, ona izgrađuje novu stvarnost, u njoj je sve svoje.«⁷⁰ U svezi s time napominje kako i umjetnost stvara novu stvarnost koje nema u prirodi, njezini junaci i likovi predstavljaju po sebi osobitu vrstu stvarnosti. »No stvarnost koja se razotkriva u umjetnosti, ima simbolički značaj, ona odsijeva idejni svijet, a tehnika sazda je stvarnost lišenu svake simbolike, u njoj je stvarnost dana neposredno.«⁷¹

Tehnička civilizacija i kultura razlikuju se i u odnosu prema prostoru. »Stare su kulture vladale tek nevelikim prostorom i nevelikim masama. Takva je bila najsavršenija kultura prošlosti, u drevnoj Grčkoj, u Italiji za epohe preporoda, u Francuskoj XVII. stoljeća, u Njemačkoj početkom XIX. vijeka. To je aristokratsko načelo kulture, načelo kakvoće.«⁷² Za razliku od toga, tehnika vlada ogromnim prostorima

⁶⁵ N. BERDJAJEV, Čovjek i stroj, str. 126.

⁶⁶ Isto, str. 126. »Ako se uspije s razbijanjem atoma, to će biti kozmički preokret koji se, pak, oslobađa iz njedara same civilizacije«, tvrdi Berdjajev. Vidi: *Opit eshatološke metafizike*, br. 31, str. 192.

⁶⁷ N. BERDJAJEV, Čovjek i stroj, str. 127.

⁶⁸ Isto, str. 127.

⁶⁹ Isto, str. 136.

⁷⁰ Isto, str. 112.

⁷¹ Isto, str. 117. Berdjajev primjećuje da tehnika utječe i na umjetnost, pa je tako kazalište sve više ugroženo kinom koje, zahvaljujući otkrićima na području svjetla i zvuka, vlada prostorima na kojima je kazalište bilo savršeno nemoćno. Slično vrijedi i za radio koji se obraća širokim masama svega čovječanstva i postaje sredstvom ujedinjavanja, ali se »njime može poslužiti za najružnije i najvulgarnije svrhe«. Isto, str. 118.

⁷² Isto, str. 122.

i širokim masama: »Sve postaje svjetsko, sve se rasprostranjuje na svekoliku čovječju masu u doba vlasti tehnike. U tomu je njezin sociološki smisao.«⁷³ Rečeno današnjim rječnikom, tehnika stvara globalnu civilizaciju koja razara stare kulture i načine življenja.

Otkrivanje beskrajnih prostora odijelilo je čovjeka od zemlje, oduzelo mu osjećaj mističke povezanosti s njome. Sasvim je drugi osjećaj, naime, »kad on osjeća zemlju kao planet koji leti u beskrajni prostor, posred beskrajnih svjetova, kad je on sam kadar odijeliti se od zemlje, letjeti zrakom, prenositi se u stratosferu«, nego što je čuvstvo koje je imao u prijašnjim epohama »kad je osjećao pod sobom dubinu, svetost, mističnost zemlje.«⁷⁴ U prvom trenutku čovjek je osjećao strah od beskrajnih prostora, o čemu svjedoče umovi poput Pascala. U toj je situaciji pokušao naći novo uporište u nutarnjem čovjeku, u *ja*, u subjektu. »Idealistička filozofija novoga doba i jest ona kompenzacija za gubitak kozmosa u kojemu je čovjek zauzimao svoje hijerarhijsko mjesto i u kojemu je osjećao kako je okružen višim silama.«⁷⁵ Ali snaga je tehnike takva da je vratila čovjeku »osjećaj njegove vlastite moći, mogućnosti ovladavanja beskrajnim svijetom«, tako da čovjek »po prvi put postaje, napokon, carem i gospodarom zemlje, a možda i svijeta«.⁷⁶

»Tehnička organizacija života u masama uništava svaku individualizaciju, svaku vlastitost i originalnost, sve postaje bezbojnom masom, lišenom lika.«⁷⁷ Zato je tehnika »po svojoj suštini neosobna, ona ne zna i ne želi znati za ličnost. Ona zahtijeva čovjekovu aktivnost, no ne želi da čovjek bude ličnost«.⁷⁸ Ličnosti je u svemu suprotnost stroju: ona je jedinstvo u mnogolikosti i cjelovitosti, određuje iz sebe ciljeve, ne dopušta biti dijelom, sredstvom ili oruđem. A tehnička civilizacija želi upravo suprotno: da čovjek prestane biti jedinstvom i cjelovitošću, da postane dijelom tehniciziranoga društva, da prestane biti ličnošću. To znači da »predstoji strašna borba između ličnosti i tehničke civilizacije, tehniciziranoga društva, borba čovjeka i stroja«.⁷⁹

Na taj način Berdjajev upozorava na opasan obrat koji se događa. Njemu se čini kako se ponavlja tragični slučaj s početka ljudske povijesti, kad je čovjek otkazao poslušnost svome Stvoritelju. Moderna mu tehnika izgleda kao stvorenje koje se ne želi pokoravati svome stvoritelju, koji je u ovom slučaju čovjek, a ne Bog. Naime, tehnička organizacija pretpostavlja subjekt koji je organizam. »No organizacija

⁷³ Isto, str. 122.

⁷⁴ Isto, str. 121.

⁷⁵ Isto, str. 121.

⁷⁶ Isto, str. 122.

⁷⁷ Isto, str. 123.

⁷⁸ Isto, str. 131.

⁷⁹ Isto, str. 131.

traži da i samog organizatora pretvori iz organizma u stroj.« Doduše, sam duh koji je saznao tehniku i stroj ne može se do kraja s njima poistovjetiti, jer u njemu će uvijek ostati iracionalno načelo. No tehnika, unatoč tomu, »hoće zavladati duhom i racionalizirati ga, pretvoriti u automat, podjarmiti ga«. ⁸⁰ Time čovjek dolazi u opasnost novog ropstva, ropstva od nove »prirode« koju je sam saznao. Dosad je ovisio o organskoj prirodi i njegov se organizam bio prilagodio takvom svijetu. Mi, međutim, ne znamo koliko će se čovjek moći prilagoditi novoj tehničkoj stvarnosti, »hoće li biti u stanju disati u novoj električnoj i radioaktivnoj atmosferi, u novoj hladnoj, metalnoj stvarnosti, lišenoj životinjske topline«. ⁸¹

Tehnički aktualizam podjarmljuje čovjeka tijekom vremena na način da »u toj pomamnoj jurnjavi suvremene civilizacije, u toj hitnoj vremena ne ostaje ni jedan trenutak sam sebi ciljem, i ni na jednom se trenutku nije moguće zaustaviti kao na proizašlom iz vremena.« ⁸² To, prema Berdjajevu, znači da tehnički aktualizam svojim odnosom prema vremenu »razrušava vječnost i čini čovjekov odnos prema vječnosti sve mučnijim«. ⁸³ Drugim riječima, čovjek tehničke civilizacije nema vremena za vječnost. Zbog toga se on nalazi pred velikim problemom kako sačuvati mogućnost trenutka za kontemplaciju Boga, istine, ljepote. Neprijeporno je, naravno, da čovjek ima aktivni poziv u svijet, ali njemu je potrebna i kontemplacija, koja je također stvaralaštvo. U svezi s time naš autor svoju zabrinutost za čovjeka u suvremenoj civilizaciji izražava ovim riječima: »Postavljanje ovog problema još nas više utvrđuje u tomu da se sve bolesti suvremene civilizacije rađaju od nesuglasja između duševne organizacije čovjeka, naslijeđene iz drugih vremena, i one tehničke, mehaničke stvarnosti, od koje on nikamo ne može pobjeći. Čovječja duša ne može izdržati tu jurnjavu, koju od nje traži suvremena civilizacija, a s izrazitom svrhom da čovjeka pretvori u stroj.« ⁸⁴

Zbog toga Berdjajev kaže da mu se katkad priviđa strašna utopija: »Nastat će doba kad će postojati savršeni strojevi, kojima bi čovjek mogao upravljati svijetom, no čovjeka više ne će biti.« ⁸⁵ Hoće li se to dogoditi, ovisi o snazi čovječjeg duha koji treba tehniku sebi podložiti, a ne njoj prepustiti autonomiju. Ali njemu je u tomu potrebna pomoć, tj. »duh čovječji snaći će se u toj veličajnoj zadaći tek u tom slučaju ako ne bude osamljen i ako se ne osloni tek na samoga sebe, ako bude sjedinjen s Bogom.« ⁸⁶ Ipak za to nije dostatan odnos s Bogom koji se temelji isključivo

⁸⁰ Isto, str. 116.

⁸¹ Isto, str. 116.

⁸² Isto, str. 129.

⁸³ Isto, str. 130.

⁸⁴ Isto, str. 130.

⁸⁵ Isto, str. 128.

⁸⁶ Isto, str. 128.

na tradiciji. Izazovi tehničke civilizacije zahtijevaju da on bude »više osoban, više izravan«, ali to »nipošto ne znači religiozni individualizam.«⁸⁷

5. Čovjekovo otuđenje kulturom i civilizacijom

U već spomenutom djelu *O čovjekovom ropstvu i slobodi. Ogled o personalističkoj filozofiji*, koje je objavio 1939. godine,⁸⁸ Berdjajev kulturu i civilizaciju promatra posebno s motrišta čovjekova otuđenja ili »objektivacije«, kako on voli reći, te iznosi neke nove aspekte toga problema. Prije svega spominje da je čovjek, kako bi se oslobodio stihijskih sila prirode, stvorio civilizaciju izmisliški oruđa, koja je neprestano usavršavao, te da su se radi istog cilja ljudi također međusobno udruživali i organizirali civilizirana društva. »No vrlo brzo čovjek je počeo ugnjetavati čovjeka radi ovog cilja i nikli su odnosi gospodarenja i podčinjavanja... Civilizacija se, očito, nije mogla pojaviti i nije se mogla razvijati drukčije nego putem strahotne društvene nejednakosti i ugnjetavanja, ona je začeta u grijehu.«⁸⁹ Zbog toga se javila sumnja u opravdanost civilizacije, koja je posebno »karakteristična za rusku misao«. Ali uzrok sumnje nije povezan samo sa socijalnom nejednakosti i eksploatacijom nego i s činjenicom da je u civilizaciji »otrov, neistina«, da »ona čini čovjeka robom, smeta mu da dosegne svrsishodnost i potpunost života«.⁹⁰ Civilizacija je objektivacija ljudskoga života i zato ga porobljava. Porobljava ga »nagomilavanjem mnoštva stvari u njegovu svakodnevnom životu«, kojih se on teško oslobađa; okiva ga svojim normama i uvjetima, tako da je čitavo njegovo življenje objektivirano, izbačeno, eksteriorizirano.

Berdjajev ipak ne smatra da je rješenje u vraćanju čovjeka prirodi. »Rješenje nije u tomu da se ide od civilizacije k prirodi nego u tomu da se ide od civilizacije k slobodi«, smatra on te ističe kako su na to također pozivali Rousseau i Tolstoj, budući da oni nisu prirodu, kojoj su zvali, shvaćali »kao objektivirano carstvo determinizma i zakonomjernosti«; naprotiv, »to je drukčija, preobražena priroda, koja se jako približava carstvu slobode.«⁹¹

Kultura također objektivira i porobljuje čovjeka. Ona i njezine vrijednosti temelje se na stvaralačkom činu. Ali, kako smo već vidjeli, postoji nepodudarnost između stvaralačkoga čina i stvaralačkoga proizvoda: »Stvaralaštvo je plamen, kultura je,

⁸⁷ Isto, str. 129.

⁸⁸ Citiramo ga, kako smo već rekli, prema srpskom prijevodu: Novi Sad, 1991.

⁸⁹ Isto, str. 117.

⁹⁰ Isto, str. 117.

⁹¹ Isto, 118. U već citiranom djelu *Opit eshatološke metafizike*, br. 31, str. 193., Berdjajev vraćanje iz civilizacije natrag k prirodi naziva iluzijom svijesti: »Budući da je ranjen tehničkom civilizacijom, čovjek bi htio vratiti se u organsko-prirodni život, koji mu počinje izgledati kao raj. To je jedna od iluzija svijesti. Povratka u taj raj – nema. Jer nemoguće je povratak iz tehičko-organizacijskog života u život prirodno-organski.«

pak, već hlađenje plamena... U kulturi kao da se zbiva otuđenje, eksteriorizacija ljudske prirode. Eto zbog čega čovjek pada u ropstvo kulturnih proizvoda i vrijednosti. Kultura sama po sebi nije preobražaj života i pojava novoga čovjeka. Ona označava povratak čovjekova stvaralaštva unazad, k onom objektiviranom svijetu iz kojega se želio iščupati.«⁹² Ona ujedno očarava čovjeka svojim vrijednostima i dostignućima imanentne savršenosti i tako ga ostavlja u ovom svijetu.

Ipak bi besmisleno bilo jednostavno nijekati kulturu i pozivati na povratak nekom pred-kulturalnom stanju, »ali je nužno shvatiti proturječnosti kulture i neizbježnost višega suda nad njom kao i nad društvom i poviješću.«⁹³

Berdjajev posebno upozorava na pojavu »kulturopoklonstva«; na ropstvo čovjeka u »ohlađenim i kristaliziranim kulturnim tradicijama«; na njegovu zarobljenost normama znanosti i umjetnosti, tj. na akademizam koji predstavlja »sustavno, organizirano gašenje stvaralačkog plamena kako bi ličnost bila u potpunosti podčinjena socijalnoj grupi«; na čovjekovo podčinjavanje »razumu civilizacije«, koji »nije božanski Logos nego razum srednje-normalne socijalne svijesti koja se prilagođava srednje-duhovnoj razini i najnižem stupnju duhovnog zajedništva ljudi«; na ropski odnos prema idealnim vrijednostima, kada čovjek znanost, umjetnost i sva svojstva kulture preobražava u idole: »Sciјentizam, estetizam, snobizam kulturnosti – koliko li je oblika ljudskoga ropstva... Svuda se stvara zakonitost i kulturno farizejstvo i svuda je neophodno obnavljanje profetskog duha.«⁹⁴ Sve su to načini kako kultura sa svojim vrijednostima prestaje biti sredstvom duhovnog života čovjeka, a postaje ciljem samoj sebi.

Unatoč tomu, »kultura je veliko blago, čovjekov put, i ne može se dopustiti barbarima da je poriču. No nad kulturom je neizbježan viši sud, postoji i apokalipsa kulture.«⁹⁵

6. Berdjajevljeva zapažanja o pojedinim kulturama

Već smo spomenuli Berdjajevljevo mišljenje o egipatskoj kulturi, koja je počela u hramu i čiji su prvi tvorci bili svećenici.⁹⁶ »Ona je u cjelini bila utemeljena na žudnji za vječnošću, za uskrsnućem, sva je bila u znaku borbe sa smrću. I egipatske su piramide preživjele duge milenije i sačuvale se do naših dana. Suvremena civilizacija više ne gradi piramide i ne drži do toga da njezini spomenici imaju tisućugodišnju postojanost, u suvremenoj civilizaciji sve protječe brzo.«⁹⁷

⁹² N. BERDJAJEV, *O čovjekovom ropstvu i slobodi*, str. 124.

⁹³ *Isto*, str. 125 s.

⁹⁴ *Isto*, str. 126.

⁹⁵ *Isto*.

⁹⁶ Usp. N. BERDJAJEV, *Volja za život i volja za kulturu*, str. 195.

⁹⁷ N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 219.

Grčku kulturu Berdjajev promatra u svjetlu klasičnog i romantičnog načela, koja naizmjenično određuju vladajući stil kulture i to tako da su oba uvijek prisutna, ali jedno u dominantnom obliku. Ta se načela međusobno isprepliću, bore i utječu jedno na drugo. U grčkoj kulturi dominira klasično načelo, stoga je to kultura savršenih formi, »ona je zatvorena u završeno savršenstvo na zemlji, (...) u njoj se ne otkrivaju daljine bez granica.«⁹⁸ No, slijedeći Nietzschea, Berdjajev tvrdi da je u Grčkoj postojala i romantičarska kultura, kultura »transcendentnih odstupanja – iskoračenja« koja ne poznaje savršenstvo u ovom svijetu. Govoreći o razlici između ta dva tipa kulture, naš autor ističe: »Klasična kultura ne poznaje drugi svijet, izvan svojih granica, niti o njemu što govori: romantičarska je kultura sva u svijetu izvan granica, u cjelini je okrenuta savršenstvu u vječnosti i neizmjernosti.«⁹⁹

Berdjajev i kršćansku kulturu promatra u svjetlu spomenutih načela te zaključuje kako je kršćanska kultura »u načelu romantična, a ne klasična, iako načelo klasičnog i u njoj djeluje kao jedno od vječnih načela.«¹⁰⁰ Zbog prevlasti romantičnog načela, kršćanstvo ne poznaje zadovoljstvo kulturom karakteristično za svijet u kojemu dominira klasično načelo. »U kršćanskom svijetu to je zadovoljstvo nemoguće; kršćanski je svijet bolestan od transcendentne čežnje, i ta se čežnja utisnula u njegovu kulturu.«¹⁰¹

U skladu s tim Berdjajev tvrdi da je gotski duševni sklop i gotski stil kulture »karakterističan za kršćanski svijet«, koji proživljava tragičnost kulture, kakva je klasičnom poganskom svijetu bila nepoznata. Tragedija je kulture, prema našem autoru, »negacija samozadovoljnosti kulture zatvorene u sebe«, negacija koja proizlazi iz toga što u ovom svijetu nije moguća savršena kultura, kao što nije moguće savršeno društvo ili bilo koja druga zemaljska stvarnost: »Savršenstvo je moguće samo u drugom svijetu, na drugoj razini, u poretku milosti – blagodati, a ne u prirodnom poretku.«¹⁰²

Berdjajev je puno prostora u svojim kulturološkim promišljanjima posvetio renesansi, o kojoj kaže da »je bila ljuta borba poganskih i kršćanskih načela.«¹⁰³ U renesansnoj mu se umjetnosti sviđa povezivanje konzervativnog i stvaralačkog načela, što se ne može reći za protestantsku reformaciju i socijalističku revoluciju. One slijede revolucionarno načelo koje je rušilačko i kao takvo strano kulturi, jer kultura je nezamisliva bez hijerarhijskog kontinuiteta. Stoga Berdjajev zaključuje: »Za razliku od epohe reformacije i revolucije, epoha je renesanse u Italiji zato

⁹⁸ *Isto*, str. 224.

⁹⁹ *Isto*, str. 224 s.

¹⁰⁰ *Isto*, str. 225.

¹⁰¹ *Isto*, str. 225.

¹⁰² *Isto*, str. 225.

¹⁰³ *Isto*, str. 225.

bila duboko kulturna epoha, jer ne samo što nije izvršila revolucionarni raskid s predajama prošlosti kultura već je tu predaju antičke kulture preporodila i na njoj gradila svoj neviđeni stvaralački uspon. Duhovni je tip renesanse kulturni i stvaralački tip, a duhovni tip reformacije znak je razaranja crkvenih i kulturnih predaja, revolucionarnog, a ne stvaralačkog načela.«¹⁰⁴

No naš autor također tvrdi: »I nikada u kršćanskom svijetu nije bila moguća potpuno uspjeta i potpuno dovršena renesansa.«¹⁰⁵ Razlog je tomu što se renesansa događa u kršćanskoj epohi, u kojoj romantično načelo dominira nad klasičnim. Zbog toga se renesansni stvaraoci ne mogu zadovoljiti zatvorenošću i imanentnošću klasične kulture. Kršćanstvo je u njihove duše previše duboko usadilo čežnju za beskonačnim i to im nije dopuštalo zadovoljiti se imanentnom savršenošću klasične kulture. To je razlogom zašto su renesansni stvaraoci u svojim djelima podvojeni, kršćani i pogani istodobno, i zašto je renesansa doživjela tragični neuspjeh.¹⁰⁶

Kod Berdjajeva nalazimo i ovu tvrdnju: »Čitava europska kultura visokog stila vezana je za starinske predaje. Prava kultura i jest antičko-grčko-rimska kultura i u Europi druge nema.«¹⁰⁷ Kršćanska je Crkva, pak, tu kulturu ne samo prihvatila i sačuvala u razdoblju barbarstva i neprosvijećenosti nego ju je također »preradila i na nju prenijela svoju simboliku.«¹⁰⁸ Istočna je Crkva antičku kulturu primila od Bizanta, a zapadna od Rima. To znači da je crkveni kult »ispunjen kulturom« i da se »iz njega i oko njega stvarala nova kultura stare Europe«.¹⁰⁹

O zapadnoeuropskoj kulturi Berdjajev će reći da je »latinska i katolička«. Ta latinsko-katolička kultura, u kojoj se sačuvala neposredna veza s antikom, najstarija je i najprofinjenija i na njoj su vidljiva »obilježja njezina sakralnog podrijetla.«¹¹⁰ Za latinsku rasu, odnosno za romanske narode naš autor tvrdi da su »kulturni po krvi«, budući da je »kulturno samo ono što je krvno vezano s grčko-rimskim svijetom, s antičkim izvorima i sa zapadnom ili istočnom Crkvom, koja je naslijedila tradiciju antičke kulture.«¹¹¹

Za razliku od romanskih naroda, germanska je rasa »barbarska i nema neposrednu kulturnu vezu po krvi s antičkim svijetom.« Stoga je njezino stupanje na pozornicu europske povijesti značilo »provalu bujice sjeverne germanske krvi u kultur-

¹⁰⁴ *Isto*, str. 221.

¹⁰⁵ *Isto*, str. 225.

¹⁰⁶ Usp. o tomu u mojoj knjizi *Osmi dan stvaranja*, Zagreb, 1998., str. 142 s.

¹⁰⁷ N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 221.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 225.

¹⁰⁹ *Isto*, str. 221.

¹¹⁰ N. BERDJAJEV, *Smisao stvaralaštva*, str. 139.

¹¹¹ *Isto*, 140. Tezu kako u Europi nema druge kulture osim antičko-rimske Berdjajev preuzima od Vjačeslava Ivanova. Usp. *isto*, str. 166., bilj. 1.

nu latinsku krv Zapada.«¹¹² U tom kontekstu Berdjajev uspoređuje individualizam protestantske reformacije, koji je barbarski, s individualizmom renesanse, koji je kulturni. Povlači također paralelu između temeljnih načela renesanse, a to su konzervatizam i stvaralaštvo, i reformacije, koja se temelji na nijekanju ne samo sakralne tradicije Crkve već i sakralne tradicije kulture: »Njemački individualizam i njemački kriticizam raskida sa svakom tradicijom, kreće od barbarske pobune protiv tradicije, a svaka kultura počiva na tradiciji.«¹¹³ No Berdjajev ujedno dodaje kako je »barbarska, časna i smjela pobuna germanskog duha bila oslobodilačka i inspirativna za europsku kulturu s njezinom ustajalom latinskom krvlju«, te kako je misija germanstva bila »unošenje više duhovnosti u pretežno duševno-materijalnu kulturu«. Naš autor također naglašava kako »nesputana, barbarska njemačka misao stvara nove oblike religioznosti i filozofskog kriticizma, u kojima se objektivni svijet ponovno izgrađuje iz udubljanja u subjekt, u dubine duha«, ali to je ipak kultura »apstraktne duhovnosti« u kojoj se i kršćanstvo prihvaća »samo kao religiju čiste duhovnosti, bez religiozne plastičnosti i religiozne tradicije.«¹¹⁴ U tom je smislu religiozna misija germanstva bila »borba protiv neistine izopačivanja kršćanstva na duševno-tjelesnom planu, protiv truljenja katoličanstva, jednostranim isticanjem načela čiste duhovnosti u religioznom životu«.

Prema Berdjajevu, germanski je duh stran duhu antike, a blizak duhu Indije: »isti idealizam, ista duhovnost, ista otuđenost od konkretne puti bića, isto proglašavanje individualnosti grešnim otpadništvom.«¹¹⁵ S druge strane, germanstvo ne prihvaća semitski religiozni doprinos nego želi biti čisto arijevtvo. Ukratko: »U germanskoj kulturi postoji barbarska dubina i originalna čistoća (dosljednost i preciznost), ali nema profinjenosti i ljupkosti... A kulturnost u prvom redu baš i jest profinjenost i ljupkost... Germanski duh stvara nešto veliko, ali ne kulturno u strogom smislu riječi. I nije slučajno Nietzsche govorio da u Njemačkoj nema kulture, već samo u Francuskoj. Njemački duh samo kritički razmišlja o kulturi, /.../ jasno u svijesti postavlja problem kulture, ali kulture nema... Kultura ne može biti kritička i individualistička – ona je uvijek organska i zajednička... Može se i treba mnogo naučiti iz njemačke filozofije, ali je nemoguće podržavati njemačku kulturu.«¹¹⁶

¹¹² *Isto*, str. 140.

¹¹³ *Isto*, str. 140.

¹¹⁴ *Isto*, str. 140.

¹¹⁵ *Isto*, str. 141.

¹¹⁶ *Isto*, str. 141. Kao tipčne predstavnike gemanskog duha Berdjajev ističe Luthera i Kanta, koje naziva »velikim barbarima«, te Eckharta, čijom je »beskonačno dubokom mistikom« moguće shvatiti »uzvišenost i originalnost germanstva«. O Goetheu kaže kako je »najveći među velikim Nijemcima«, ali kako i kod njega »postoji nedostatak ukusa i sirovost«. O Nietzscheu pak tvrdi da »nije germanskog duha«, da je u njemu mnogo slavenskoga i da je obrazovan na francuskoj kulturi čije su izuzetne vrijednosti profinjenost i ljupkost. Usp. *isto*, str. 140.-142.

Dok je germanski duh najmanje apokaliptičan, slavenski je to u najvećoj mjeri. To se, prema Berdjajevu, najbolje vidi u slavenskoj mistici, koja je prvenstveno »povezana s dubinom i periodima svjetske povijesti, s konkretnim otjelovljenjem, s eshatologijom.«¹¹⁷ Za razliku od toga, njemačka mistika, iako u njoj postoji vječna istina, ne može biti »jedini i sveobuhvatni izvor kako uobičajene kulture tako i prijelaza u nad-kulturu«. Berdjajev također ističe kako je slavenska kultura »u uobičajenom smislu riječi mnogo ispod germanske kulture«, ali je slavenska rasa primila »u svoje tijelo i krv naslijeđe grčke i bizantske kulture«. Nadalje, on smatra kako je slavenska rasa »po svom historijskom položaju suprotstavljena germanskoj rasi«, pa ju ne može podržavati niti se s njom stapati, iako od nje može učiti. Također tvrdi kako je Slavenima srodnija latinska rasa, »koja tako malo liči na nas, koja nas je tako malo naučila, ali ne prijete da nas proguta«. Podvrgavanje germanskoj kulturi, pak, »sputava slavensku rasu u ostvarenju njezinih transkulturalnih, apokaliptičkih zadataka.«¹¹⁸

Nema sumnje da Berdjajev pod slavenskom rasom podrazumijeva prvenstveno Ruse, kod kojih nema, kako kaže, »kulturopoklonstva«. U tom smislu on tvrdi: »Mi, Rusi, apokaliptičari smo ili nihilisti. Mi smo apokaliptičari ili nihilisti zato što smo okrenuti kraju i slabo razumijemo stupnjevost povijesnog procesa, neprijatelji smo čiste forme. Ovo je imao u vidu Spengler kad je rekao da je Rusija apokaliptički bunt protiv antike, to jest protiv savršene forme, savršene kulture.«¹¹⁹ Rusi su to primili od pravoslavlja koje »nema svoje opravdanje kulture, u njemu nalazimo nihilistički stav prema svemu što čovjek čini u ovom svijetu.«¹²⁰ Zato u Rusiji nije bilo ni humanističke kulture: »Katoličanstvo je prihvatilo antički humanizam. U pravoslavlju je jače od svega bila izražena eshatološka strana kršćanstva. I u ruskom se nihilizmu mogu razlikovati asketski i eshatološki elementi. Ruski je narod, narod kraja, a ne sredine povijesnog procesa. Humanistička kultura, pak, pripada sredini povijesnog procesa.«¹²¹

Osvrćući se na modernu kulturu, Berdjajev zamjećuje da se u njoj događa nekakav preobražaj, za koji se ne zna kako će završiti. Karakteristika je tog preobražaja svojevrsno »rastjelovljenje« koje prati »propadanje plastične ljepote života«: život se prikazuje bezobličnim i nakaznim, nestaje stila u arhitekturi, »ljepota iščezava ne samo iz života nego i iz umjetnosti«, što glasno objavljuje futurizam.¹²² »U slikar-

¹¹⁷ Isto, str. 142.

¹¹⁸ Isto, str. 142.

¹¹⁹ N. BERDJAJEV, *Ruska ideja*, Beograd, 1987., str. 126.

¹²⁰ Isto, str. 127. Berdjajev tu misli na rusko pravoslavlje.

¹²¹ Isto, str. 127. Berdjajev tvrdi kako su i veliki ruski pisci »osjećali konflikt između savršene kulture i savršenog života i težili su k savršenom, preobraženom životu... Oni su bili svjesni toga /.../ da ruska ideja nije ideja kulture.« Isto, str. 127.

¹²² Usp. N. BERDJAJEV, *Duh i sloboda*, str. 209.

stvu se događa dematerijalizacija, raspredmećenje«, »skulptura je postala neskulpturalnom«, germanski genij, koji je muzikalan, pobijedio je plastičnost latinskog genija. No »duh glazbe postao je u našoj epohi malograđanskim duhom«, što znači da je glazba izgubila svojstvo proročanstva »o budućoj otjelovljenoj ljepoti«, a postala je »omiljenim odmorom i rasonodom buržoazije, koja ni na što ne obvezuje«. Na temelju svega toga Berdjajev zaključuje: »Naša kultura nije lijepa«, a samo lijepa kultura stvara veliku arhitekturu i plastičnu umjetnost, koja može otjeloviti ljepotu života.¹²³

Zaključno razmišljanje

U ovom zaključnom razmišljanju nije nam cilj podcrtavati mnoge Berdjajevljeve dubokoumne uvide i intuicije o naravi kulture, civilizacije, umjetnosti, tehnike i tomu slično. Smatramo, međutim, potrebnim izdvojiti i podvući temeljne značajke njegove filozofije kulture, prema onome kako smo ju prethodno prikazali, odnosno »rekonstruirali«.

U tom smislu našu pozornost, prije svega, privlači Berdjajevljeva teza kako su kultura i civilizacija čovjekov usud. To znači da je njihova pojava nerazdvojivo povezana s postojanjem čovjeka u ovom svijetu, koji je, prema njemu, pali i čovjeku strani svijet. Zbog toga se čovjek s takvim svijetom ne može pomiriti, pa ga pokušava prilagoditi sebi i tako se u njemu udomiti, ali ga također nastoji transcendirati i uzdići se prema drukčijem svijetu, prema Božjem kraljevstvu, koje osjeća kao svoju vlastitu domovinu. Plod je prvog nastojanja civilizacija, a druga kultura.

Civilizacija nastupa iznalaskom prvih oruđa i prvim oblicima socijalizacije, a kultura prvim čovjekovim pokušajima da dopre iza granica ovoga svijeta. Civilizacija se osobito razvija i postaje dominantnom kada se radikalno mijenja čovjekov odnos prema prirodi, tj. kada on, zahvaljujući moći suvremene tehnike, postaje gospodarom prirode, čak i »kozmijskom«. To se dogodilo upravo u naše doba.

Budući da i religija ima za cilj transcendiranje ovoga svijeta i postizanje istinskog života u drugom svijetu, kultura je nerazdvojivo s njome povezana, štoviše, iz nje proizlazi. No kultura ipak može nastati samo pod uvjetom da se odvoji od religioznog središta, da napusti hram, tj. da se religiozni kult diferencira.¹²⁴ Berdjajev pritom upozorava na svojevrstu dijalektiku koja se sastoji u tomu da kulture nema ako se ne 'distancira od religije', ali je isto tako nema ako se potpuno odvoji od svojih religioznih korijena. Ona se tada suši i vene, zapravo prestaje biti kulturom. To znači da je kultura istovremeno religiozna i sekularna, takva je njezina dijalektika,

¹²³ Usp. N. BERDJAJEV, *Smisao stvaralaštva*, str. 67.

¹²⁴ Usp. N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 225.

pa Berdjajev zaključuje: »Nemoguća je i mizerna sasvim nereligiozna kultura, ali je nemoguća i ontološki-religiozna kultura.«¹²⁵

Simbolizam kulture upućuje na njezine religiozne i kultne korijene, što znači da nema kulture bez religije, ali ni religije bez kulture, tj. koja ne bi stvarala kulturu. A po svojoj sekularnoj dimenziji kultura je povezana s civilizacijom. Zbog toga nikad nema kulture bez civilizacije, niti civilizacije bez kulture. Citirali smo već Berdjajevljevu izjavu koja potvrđuje to njegovo shvaćanje: »U epohi civilizacije postoji kultura, kao što i u epohi kulture postoji civilizacija.«¹²⁶

Problem je, međutim, u ravnoteži, pa mogu postojati razdoblja kada u kulturi preteže religiozni moment te nastaje, kako Berdjajev kaže, »ontološki-religiozna« kultura, koju on smatra nemogućom. A kad u kulturi u drugi plan dođe religiozni moment, to je »nereligiozna kultura« koja je također, prema našem autoru, nemoguća i mizerna. Valja, dakle, ići za tim da religija bude kulturno produktivna i da kultura bude religiozna na način da se ne umanjuje ni kulturno na račun religioznoga ni religiozno na račun kulturnoga. Kada do toga dođe, postaju okrnjene i religija i kultura.

S time je povezano i romantično i klasično načelo u kulturi. Prevlast prvoga znak je čvrste povezanosti kulture s religijom i njezinim simbolizmom, prevlast drugoga pak znači slabljenje religioznog momenta u kulturi i jačanje sekularno-imanentnog. No Berdjajev tvrdi, kako smo vidjeli, da se kultura nikad ne temelji na isključivo jednom od ta dva načela.

Isto vrijedi i za odnos kulture i civilizacije. Jednom može prevagnuti kultura, drugi put civilizacija. Ovo je posljednje upravo slučaj u našoj epohi. To bi trebalo značiti da kada dođe do potpune neravnoteže, stradavaju i jedna i druga. No čini se da Berdjajev ipak ne misli tako, budući da on, kako smo se mogli uvjeriti, najviše kulturne domete prepoznaje u epohama koje nisu imale razvijenu civilizaciju, a najvišu civilizaciju u epohama u kojima je istinska kultura gotovo zamrla, kao što je upravo suvremena civilizacija. No i u epohi najviše kulture, kao i u epohi najviše civilizacije, stradava čovjek – jednom je ugrožen bijednim životnim uvjetima, a drugi put tehnicizmom i aktualizmom civilizacije, koja ga pretvara u »stroj«, danas bismo rekli u »robotu«.

Pozornosti je vrijedan i Berdjajevljevi uvid kako je kriza kulture povezana s njezinim simbolizmom. Čovjek, naime, svojim stvaralačkim djelovanjem želi postići realno biće, ostvariti stvarnu preobrazbu svijeta, a krajnji je rezultat svega tog napora kultura sa svojim simboličkim ostvarenjima. Zbog toga se kultura pojavljuje kao svojevrsna objektivacija ili otuđenje stvaralaštva. Budući da se čovjek ne može

¹²⁵ Isto, str. 225.

¹²⁶ N. BERDJAJEV, *O čovjekovom ropstvu i slobodi*, str. 121.

odreći težnje za postizanjem realne preobrazbe, a ne samo simboličke, on se okreće ili prema onom religioznom u kulturi te nastoji simbolizam kulture prevladati novom religioznom voljom, ili se opredjeljuje za civilizacijsko-sekularnu stranu kulture u želji da realni život ostvari u ovom svijetu. Posljedica je da u jednom i drugom slučaju slabi volja za kulturu, koju se počinje smatrati iluzijom. Time Berdjajev promovira svoju zanimljivu, ali i upitnu tezu da se volja za kulturu i volja za život isključuju.

S druge strane, ni civilizacija ne uspijeva ostvariti čovjekovu želju za savršenom organizacijom života u ovom svijetu. Štoviše, ona mu svojim tehnicizmom ozbiljno ugrožava osobnost i slobodu i lišava mu život dubljeg sadržaja. Zato Berdjajev postavlja ozbiljno pitanje može li čovjek izdržati bezdušnost civilizacije s jedne i njezin ubrzan ritam s druge strane te hoće li biti u stanju odgovorno upravljati i služiti se golemom moći koju mu ona posredstvom tehnike stavlja u ruke. Zbog svega toga naš autor uočava sve veće nezadovoljstvo i razočaranje civilizacijom, što rađa težnjom za povratkom prirodi. On, međutim, ne podržava takve težnje, ne samo jer to nije moguće nego i zbog toga jer to nije čovjekov put. Čovjekov je put civilizacija, ali u njoj on ne smije izgubiti svoju slobodu i odgovornost. Zato naš autor, umjesto povratka iz civilizacije u neku idealiziranu prirodu, zastupa čovjekov povratak k slobodi, moralnosti i duhovnosti. Nema sumnje da je to jedini način kako se može riješiti suvremena ekološka kriza, na što, uostalom, mnogi koji se tim problemima bave ne prestaju upozoravati.

Produbljujući Berdjajevljevu misao, možemo reći kako i civilizacija ima dijalektička obilježja. Ona, naime, nastaje odvajanjem čovjeka od prirode, odnosno pojavljuje se kao rezultat njegove borbe s prirodom. Civilizacije nema bez toga odvajanja, kao što je nema ni bez trajne veze s prirodom, jer ako izgubi tu vezu, umire od hladnoće svoje tehnike i organizacije. Problem je, dakle, kako očuvati živu vezu civilizacije s prirodom, a da se istodobno ne robuje prirodnim stihijama nego ih se stavlja u službu čovjeku.

Budući da u svakoj civilizaciji živi i kultura, a s kulturom i religija, to znači da se i s te strane civilizacija neprestano stavlja u pitanje i dovodi u krizu. No religiozna dimenzija kulture stavlja, kako je već rečeno, i samu kulturu s njezinim simbolizmom u neprestanu krizu. To znači da civilizaciju u dublju krizu dovodi ono isto što i kulturu – želja za onostranošću, za vječnošću, za stvarnim preobražajem bića, za istinskim životom, tj. za Božjim kraljevstvom. Kako smo vidjeli, Berdjajev je bio stvarno uvjeren u aktivnu prisutnost takve religiozne volje za nadilaženjem kulture i civilizacije, za ostvarenjem istinskog života u preobraženom svijetu. Ali on nije odobravao religiozni bijeg od civilizacije, kakav je danas nerijetko na djelu, njemu je bilo strano svako religiozno zanesenjaštvo i fanatizam: »Čovjekovo religijsko stvaralaštvo može biti samo otkrivanje njegove ljubavi prema Bogu, ono može biti samo odgovor na objavu Božje ljubavi prema čovjeku. Samo kroz takvo

stvaralaštvo dolazi Božje kraljevstvo, koje je kraljevstvo bogočovječanstva. Traženje kraljevstva Božjeg određuje dinamika religioznog života jer, zaista, nikada nas ne treba napustiti osjećaj o zlu i nepogodnosti u ovom svijetu i životu u njemu. Mi smo dužni boriti se za sve što je u svijetu vrijedno, dužni smo odricati se svega u ime kraljevstva Božjega.«¹²⁷

U svezi s time Berdjajev govori o aktivnoj, stvaralačkoj apokalipsi i o pasivnoj, koja se sastoji u svojevrsnoj mističkoj pasivnosti iščekivanja kraja i dolaska kraljevstva Božjega, u kojemu će biti ostvaren realan život, realna istina, ljepota, komunikacija, pravda. Dakako, on se opredjeljuje za prvi tip apokalipse, a kao primjer takva aktivnog odnosa prema njoj često navodi ruskog filozofa N. F. Fjodorova koji se zauzimao za »uskrsnuće umrlih predaka«, tj. za načelo »ukrsavanja prošlosti«, uvjeren kako bez toga ne može biti sveopće preobrazbe ni sveopćeg uskrsnuća.¹²⁸ Berdjajevljeva kritika civilizacije zbog njezina nemarnog odnosa prema prošlosti i pretjerane usmjerenosti na sadašnjost i budućnost u znatnoj je mjeri inspirirana upravo tim Fjodorovim učenjem o uskrsavanju prošlosti. Pritom naš autor ističe kako je to i kršćanska ideja: »Kristova je religija, religija života zbog toga što je okrenuta ne samo živima nego i mrtvima, ne samo životu nego i smrti; tko okreće glavu od lika smrti i bježi od njega novom životu, taj se nalazi u vlasti, (...) smrti, taj poznaje samo djelić života.«¹²⁹ Zato Berdjajev smatra da postoji vječna istina u konzervativnom načelu koje zahtijeva »da se u rješavanju sudbine društva, države i kulture saslušaju ne samo glasovi živih nego i glasovi umrlih, da se prizna realno postojanje ne samo sadašnjosti već i prošlosti...«¹³⁰

Berdjajevljeve analize kulture i civilizacije pokazuju do koje su mjere jedna i druga velik neuspjeh čovjekova stvaralaštva i svih njegovih napora da dosegne realan život s onu stranu vremena, u Božjemu kraljevstvu, ili da to kraljevstvo ostvari na zemlji. Berdjajev je ukazao ne samo na neuspjeh tih čovjekovih nastojanja nego i na njihov kobni učinak na njihova tvorca, budući da se konačan rezultat čovjekova stvaranja, njegove borbe za istinski život, za realno biće, istinu, pravdu, ljepotu okreće protiv njega samoga, slično kao što kod Marxa plodovi rada u kapitalističkom društvu radnika sve više otuđuju, umjesto da ga ostvaruju. Kao što kod Marxa radnik svojim radom ne postaje više čovjekom nego sve više pada u ropstvo vlastitih proizvoda, tako i kod Berdjajeva rezultati čovjekova stvaralaštva u kulturi i civilizaciji ne dovode čovjeka bliže realnom životu nego ga sve više od njega udaljavaju

¹²⁷ N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 241.

¹²⁸ Berdjajev je, doduše, smatrao kako u Fjodorovljevu učenju o uskrsnuću »ima mnogo utopijske fantastike, ali je njegov osnovni motiv neobično dubok. U usporedbi s Fjodorovljevim radikalizmom sve djeluje tako umjereno, tako površno«. *Isto*, str. 93.

¹²⁹ *Isto*, str. 92.

¹³⁰ *Isto*, str. 92. Naravno, konzervativno načelo ne može biti jedino, »ono mora biti spojeno sa stvaralačkim načelom, s dinamikom, s napredovanjem«. *Isto*, str. 93.

i otuđuju.¹³¹ To je, kako naš autor voli reći, kobna dijalektika kulture i civilizacije, to je čovjekovo otuđenje njima.

Imajući tu žalosnu činjenicu na umu, Berdjajev će napisati: »Sve je nepostojano i neistinito, osim kraljevstva Božjega, sve mora biti ispunjeno i sazdana samo radi njega. I država, i privreda, i kultura i čitav svijet moraju ustupiti mjesto kraljevstvu Božjemu. Vrijeme može biti svladano i kraljevstvo Božje može nastati u vječnosti, a ne u vremenu. A volja za nastankom kraljevstva Božjega može biti otkrivena u svakom trenu našeg života, u dubini njegovoj.«¹³²

Ali da ne bi bilo zabune, Berdjajev podsjeća i naglašava: »Kraljevstvo Božje ne može biti rezultat ni evolucije ni revolucije – ono je čudesno preobraženje.«¹³³ Preobraženje – koje je slobodno djelo Boga i čovjeka, bogočovječji čin. To ne znači da su kultura i civilizacija besmislene i uzaludne. Takvom se mišljenju naš autor izričito suprotstavlja tvrdeći: »Nemoguće je poricati smisao svjetskog društvenog poretka i svjetske civilizacije, ali taj smisao nije u njihovom evolutivnom preobražaju u kraljevstvo Božje, u Grad koji će doći.«¹³⁴

Na temelju svega rečenoga možemo zaključiti kako Berdjajev rješenje krize kulture i civilizacije vidi u jačanju religiozne komponente u kulturi, u vraćanju kulture njezinu izvoru, a to su religija i njezin kult. U tomu on vidi jedinu mogućnost izlaska iz objektiviranog svijeta i vremena, jedini način preobrazbe kulture i civilizacije i ostvarenja novog, pravog života. No sve je to, prema njemu, ipak moguće ne u vremenu nego u vječnosti, i ne uz pomoć bilo koje religije nego isključivo na temeljima kršćanstva i njegova bogočovječjeg načela. Takvom rješenju mora se zamjeriti pretežita usmjerenost na eshatologiju, uz zapostavljanje »srednjih rješenja« u povijesti i vremenu, koja nisu savršena, ali ipak mogu biti humanija od postojeće kulture i civilizacije, koje Berdjajev s pravom kritizira. No od onoga »sve ili ništa«, koje on često ističe kao karakteristiku ruske duše, očito ni on nije mogao pobjeći u svojim promišljanjima krize kulture i kritike objektiviranog svijeta. U tom pogledu on je pravi Rus!

¹³¹ Usp. o tomu moju knjigu *Osmi dan stvaranja*, str. 320.

¹³² N. BERDJAJEV, *Filozofija nejednakosti*, str. 242.

¹³³ *Isto*, str. 242.

¹³⁴ N. BERDJAJEV, *Smisao stvaralaštva*, str. 108.

FILOSOFIA DELLA CULTURA IN N. A. BERDJAJEV

Ivan Devčić*

Riassunto

L'autore cerca di »ricostruire« la filosofia della cultura di N. A. Berdjajev e mostrare il significato delle sue premesse fondamentali. Berdjajev dimostra come il fenomeno della cultura è collegato con il desiderio dell'uomo che la creatività trascenda questo »mondo decaduto«. Tramite questo desiderio la cultura è collegata con la religione, la quale a sua volta cerca di elevare l'uomo verso un mondo diverso. Ma i tentativi dell'uomo di superare con la creatività questo mondo non conseguono il risultato desiderato, non ottengono cioè una trasformazione reale, bensì solo simbolica. Poiché l'uomo non desidera i simboli ma la realtà, non una vita simbolica ma reale, subentra l'insoddisfazione con la cultura e il desiderio di superarla. Uno dei modi per il superamento della cultura è »la nuova creatività religiosa«, le cui tracce Berdjajev vede in tutte le sfere della creatività. Questa volontà religiosa di una vita vera è la causa più profonda della crisi attuale della cultura. Un altro modo per superare la cultura come »impero del centro« è legato alla civiltà, che con una organizzazione pratica cerca di realizzare in questo mondo una vita reale. In ciò l'aiutano in primo luogo la scienza e la tecnica. Perciò nell'analisi della civiltà Berdjajev consacra un'attenzione speciale al fenomeno e al ruolo della macchina. Però Berdjajev non evidenzia solo l'essenziale diversità tra la cultura e la civiltà, ma anche il loro »fatale« legame perché l'una vive nell'altra. Sottolinea altresì l'alienazione dell'uomo non solo a causa della civiltà, ma anche della cultura.

In base alla menzionata comprensione della cultura e della civiltà, Berdjajev offre una serie di interessanti osservazioni circa le singole culture. In tal senso – afferma lui – la cultura egizia si fonda totalmente sulla brama dell'eternità, in quella greca domina il classicismo e in quella cristiana il principio romantico, mentre il rinascimento è contrassegnato dalla lotta tra questi due principi. A differenza della cultura formata sul fondamento della Riforma che rifiuta il principio conservativo e per questa ragione contiene in sé un elemento distruttivo, il rinascimento si fonda sul principio conservativo e creativo.

Berdjajev ritiene inoltre che non vi è una vera cultura senza il collegamento con la cultura antico-romana, per cui la cultura latino-cattolica è la più antica e raffina-

* Prof. dr. sc. Ivan Devčić, archbishop of Rijeka, Ivana Pavla II. 1, 51000 Rijeka, Croatia, nadbiskup@ri-nadbiskupija.hr

ta. A differenza di ciò, nella cultura germanica prevale il principio barbarico che è stato ispiratore e liberatore per la cultura europea con il sangue latino ormai anemico. Al tempo stesso Berdjajev vede la parentela dello spirito germanico con quello dell'India. A proposito dello spirito russo osserva che questo non conosce il spazio di mezzo cui appartiene la cultura; esso vuole tutto o niente perché lo caratterizza l'orientamento apocalittico. Considerando la cultura moderna, Berdjajev coglie in essa una certa qual »disincarnazione« per cui si perde la »bellezza plastica della vita«. La scultura si smaterializza e disoggettivizza, la cultura diventa »non culturale«, e sull'una e sull'altra trionfa lo spirito della musica, che però nella nostra epoca ha assunto caratteristiche piccolo-borghesi perdendo in tal modo la caratteristica profetico circa la »futura bellezza incarnata«.

Parole chiavi: cultura, civiltà, culto, creatività, tecnica